

(જન્મ: 26-01-1874, અવસાન: 09-06-1900)

તેમનું મૂળ નામ સુરસિંહજી તખ્સિંહજી ગોહિલ છે. અમરેલી જિલ્લાના લાઈના રાજીવિધાનમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. ‘કલાપીનો કેકારવ’ સંગ્રહમાં તેમની કવિ તરીકેની પ્રતિભાનો પરિચય થાય છે. પ્રકૃતિના મનોહારી દશ્યો અને માનવહૃદયના ભાવો તેમની કવિતામાં કેન્દ્રસ્થાને છે. ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ તેમનો પ્રવાસગ્રંથ છે.

આ કાવ્યમાં પ્રકૃતિજગત, પ્રાણીજગત સાથેનું સૌંદર્ય અને સૌંદર્યદાસીને આવરી લીધા છે. કાવ્યનાયક યુવાનને વારતાં કહે છે કે, ‘તું આ સંહાર રહેવા દે, આ આખું વિશ્વ સંતનો આશ્રમ છે’. વેદોની વસુવૈવ કુટુંબકમ્ભ્રની ભાવના અહીં વણાયેલી છે. આ સૃષ્ટિમાં પંખી, ફૂલ, જરણાં બધું જે છે તે એકરૂપ છે. વળી, સૌંદર્યનો એક મૂળગામી પ્રશ્ન અહીં છે કે તીરથી મારીને તો માત્ર પક્ષીનું સ્થૂળ શરીર જ મળશે. એનો આત્મા કે એનાં ગીત નહિ મળે. આ જ વાત મનુષ્યને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. સુંદરતા પામવા માટે પહેલાં આપણે સુંદર બનવું પડે. આ માત્ર શરીરની સુંદરતાની વાત નથી, પણ સમગ્ર વ્યક્તિત્વની સુંદરતાની વાત છે. કાવ્યાંતે સમગ્ર સુષ્ઠિ તરફ અનુકૂળ રાખવાની વાત કવિએ કહી છે. આ કૃતિ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલ છે.

રહેવા દે ! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન ! તું;
ઘટે ના કૂરતા આવી વિશ્વ આશ્રમ સંતનું.
પંખીઓ, ફૂલાં રૂડાં, લતા આ, જરણાં, તરુ,
ઘટે ના કૂર દાસ્તિ અહીં ત્યાં : વિશ્વ સૌંદર્ય કુમળું.
તીરથી પામવા પક્ષી વર્થ આ કૂરતા મથે;
તીરથી પક્ષી તો ના ના કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું સુણ ગીતને;
પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે તહેને.
સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે;
સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં સૌંદર્ય બનવું પડે.
સૌંદર્યો ખેલવું, એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
પોષવું, પૂજવું એને, એ એનો ઉપલોગ છે.
રહેવા દે ! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન ! તું;
બધે છે આર્ક્રિતા છાઈ તેમાં કૈ ભળવું ભલું.

(‘કલાપીનો કેકારવ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

સંહાર-નાશ, ગ્રબળ ધાત; રૂંડું-સારું, સુંદર; આર્ક્રતા-ભીનાશ, મૃદુતા, માયાળુપણું; લતા-વેલ, વેલી; ઘટવું-શોભવું; તહેને-તને; સુણવું-સાંભળવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સંહાર × સર્જન; સ્થૂળ × સૂક્ષ્મ; કોમળ × કઠોર; આર્ક × શુષ્ણ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) પંખીને પામવા કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

(A) પંખીનો શિકાર કરવાનું

(B) તીર ચલાવવાનું

(C) માળો બનાવવાનું

(D) પંખીનાં ગીતને સાંભળવાનું

(2) કવિ નીચેનામાંથી કયો સંદેશો આપે છે ?

(A) સંહાર કરવાનું રહેવા હે.

(B) તું કૂર બન.

(C) તારે સુંદર બનવાની જરૂર નથી.

(D) પ્રકૃતિનો તું નાશ કર.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) કવિની દિલ્લિએ પક્ષી ક્યાં મળશે ?

(2) શું કરવાથી પક્ષીનું માત્ર સ્થૂળ શરીર જ મળે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાશ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય કવિને ક્યાં ક્યાં જોવા મળે છે ?

(2) પક્ષીને પામવા કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) કવિ શિકારીને કઈ શિખામણ આપે છે ?

5. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે,

સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ આયોજનમાં લાઠીમાં આવેલા કલાપી ભ્રંજિયમની મુલાકાત લો.
- વર્ગખંડમાં પ્રકૃતિગીતોની સ્પર્ધા રાખવી.
- કલાપીના જીવન વિશે તૈયાર થયેલી ફિલ્મ મેળવીને જુઓ.
- કલાપી-જયંતીની ઉજવણી કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘પંખીડાં, ફૂલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં, તરુ’

આપણે જાણીએ છીએ કે પંખીનું બહુવચનરૂપ પંખી/પંખીઓ થાય છે. ફૂલનું બહુવચનરૂપ ફૂલ/ફૂલો થાય છે. પણ કવિએ તો અહીં આ શબ્દો સાથે ‘ડ’ વર્ણ ઉમેરી ‘આ’ પ્રત્યય સાથે ‘ફૂલડાં’ અને ‘પંખીડાં’ શબ્દો વાપર્યા છે. આવા શબ્દોથી લાલિત્ય અને આત્મીયતા ઉમેરાયાં છે. પક્ષીઓ અને ફૂલોને જોવાનો નવો અભિગમ પણ અહીં દેખાય છે.

- “સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે,

સૌન્દર્યો પામતાં પહેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.”

કાવ્યની ધરીરૂપ રહેલી/બનેલી આ પંક્તિઓ એની શબ્દ-પસંદગી અને વિચારબોધ માટે સાહિત્યમાં પણ ચિરંજીવ સ્થાન પામી ચૂકી છે. અહીં ‘સૌન્દર્ય’ ભાવવાચક સંજ્ઞાનું બહુવચન ‘સૌન્દર્યો’ યોજાયું છે જે વિચાર માગી લે એવી બાબત છે. ‘સૌન્દર્ય’ શબ્દનું ત્રાણ વખતનું આવર્તન અને એની સાથે ‘સુંદરતા’ શબ્દનો વિનિયોગ પંક્તિમાં શબ્દ ચમત્કૃતિ અને ત્યારબાદ અર્થ ચમત્કૃતિ સર્જ છે અને કવિતાને ચિરંજીવ બનાવે છે.

- “સૌન્દર્યો” શબ્દના ઉપયોગથી ‘વિવિધ રૂપોમાં રહેલી સુંદરતા’ એવો પણ સંકેત મળે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મનુષ્ય પ્રકૃતિ ઉપરનું પોતાનું આધિપત્ય છે તેમ માનીને જીવી રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રકૃતિનું નિકંદન કાઢી રહ્યો છે. પણ, પક્ષી, વૃક્ષો કશું સલામત નથી. પરિણામે અસહ્ય ગરમી, ઓઝોનના પડનું તૂટવું, દુષ્કાળ તો ક્યાંક અકાળે વરસાદ, ધરતીકંપ... આ બધા માટે માનવ દ્વારા થતું પર્યાવરણનું અસંતુલન જવાબદાર છે.

વિદ્યાર્થીઓ પર્યાવરણની જાળવણી કરે, પણ-પક્ષી અને પ્રાણીઓનો સંહાર ના કરે, વિશગ્રામ/વિશાશ્રમની ભાવના સમજે તેમ જ ‘જીવો અને જીવવા દો’ના સૂત્રને અમલી બનાવે તે માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી અને તે અંગેની જવાબદારી સમજાવવી.

‘શિકારીને’ શીર્ષક અહીં વ્યાપક અર્થમાં સ્વીકાર્ય છે. ફૂલને તોડવું તે પણ ફૂલનો શિકાર છે. પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો તરફની સંવેદનશીલતા આ કાવ્યમાં કવિએ વ્યક્ત કરી છે તે તરફ વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કરવા.

ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા

(જન્મ: 31-8-1920, અવસાન: 13-10-2001)

ચંદ્રકાન્ત જેઠાલાલ પંડ્યાનો જન્મ વલસાડ જિલ્લાના ધરમપુરમાં થયો હતો. તેમણે મુંબદી યુનિવર્સિટીમાંથી ટી.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. સંગીતમાં પણ નિપુણતા મેળવી હતી. શિક્ષક તરીકે હાલોલ અને નવસારીમાં કામગીરી કરી હતી. સામાજિક અને સેવાક્ષેત્રમાં તેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. ‘બાનો ભીખુ ભા.1-2’, ‘સુદામે દીઠી દ્વારામતી’ (યુરોપ પ્રવાસ), ‘ઘડીક સંગ શ્યામ રંગનો’ (આફિકાનો પ્રવાસ), ‘વસાહતીઓનું વતન’ (અમેરિકા પ્રવાસ) તેમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં પણ તેમનું યોગદાન છે.

ભીખુએ બાળપણમાં જોયેલી વ્યાજખોરી અને ગરીબી આ આત્મકથા બંડમાં રજૂ થઈ છે. અહીં શાહુકારો દ્વારા ગરીબ, અભિષ્ટ લોકોનું કેવું શોષણ થતું એનું તાદ્દશ્ય ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. આવું માત્ર ગુજરાતમાં જ છે એવું નથી, પણ સમગ્ર ભારતમાં આ પરિસ્થિતિ છે. એક તરફ વ્યાજ પર વ્યાજ ચડાવતા શાહુકારો છે, તો બીજી તરફ એ જ શાહુકારના દીકરા તરફ વાત્સલ્યભાવ દાખવતા દેણાદાર લોકો છે. જીવલાની કરુણ સ્થિતિ જોઈને કિશોર ભીખુમાં સૂક્ષ્મ પરિવર્તન આવે છે. જેના કારણે એ દેવાના ચોપડા ફાડી નાખીને કરજમાંથી મુક્ત કરે છે. પોતાનાં પિતા અને માતા પણ વ્યાજ વસૂલાતની ઈન્ડ્રજાળમાં કેવી રીતે રચ્યાં-પચ્યાં હતાં એ નિખાલસતા આ પાઠનું જમા પાસું છે. અહીં ચોપડાની ઈન્ડ્રજાળ એટલે કે વ્યાજની એવી જાળ કે જેમાંથી ગરીબ ક્યારેય છટકી શકતો નથી તેનું હૃદયસ્પર્શી આવેખન થયું છે.

ત્યારે શાહુકારો ગરીબ અને અજ્ઞાન રાનીપરજ ખેડૂતોનું શોષણ કરતા હતા. ઋણરાહતનો ત્યારે કોઈ કાયદો નહોતો. તેમાં દેશી રાજ્યમાં તો આવા શોષણખોરોને ધી-કેળાં હતાં. રાજ અને અમલદારોના જુલ્મનેય ચઢી જાય એવી આ શરીરક ડાકુઓની લૂંટ ગરીબ પ્રજાનાં હાડમાંસને ચૂંથવામાં જરાય અરેરાટી નહોતી અનુભવતી. કયાયેલી પ્રજાનો કોઈ ધણીધોરી નહોતો. રાંકડી, ભોળી, લંગોટિયા પ્રજા મૂંગા ઢોર કરતાં બદટર જીવન જીવતી. ઉજ્જવ જમીનમાં થોડું ધણું પકવે. તેમાં રાજા, અમલદાર, ધગાં, તલાટી, ભૂવો અને શાહુકાર સૌનો લાગો. પ્રસંગે બધું કામ પડતું મૂકી બધાની વેઠ કરવા એ બંધાયેલો. ગુલામથી પણ બદટર જિંદગી એ જીવે. ને ઊજળા-ભાણેલા લોકો એની લાચારીનો લાભ ઉઠાવે. સત્તર પંચાં પંચાણુંનું ગણિત ગણનાર શાહુકારના ચોપડાની ઈન્ડ્રજાળ એવી કે એની સાત પેઢી પણ ઋણમાંથી કદી મુક્ત ન થઈ શકે.

મારા પિતાજીને શાહુકારી કરી પૈસા કમાવાનો કીમિયો કોઈ ભાઈબંધે બતાવેલો. એટલે લોભેલોભે જેતી સાથે ધીરધારનો ધંધો પણ કરતા. પિતાજીને ‘હાઉકાર’ કહીને જ સૌ બોલાવે.

પિતાજીનું મૃત્યુ થયું. જમીન ગણોતે ખેડનાર કે તેની દેખભાણ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, એટલે અમે મૂળ શેઠને સૌંપી દીધી. હવે ગુજરાતના સાધન તરીકે દુઝાણું ને પિતાજીની ઉધરાણી બે જ રહ્યાં. વિધવા બાને માથે બે નાના દીકરા, એક નાની દીકરી, ઉપરાંત ત્રણ પરણેલી બહેનોના વ્યવહાર સાચવવાની બધી જ જવાબદારી હતી. એક નાનું ખેતર બાપુજીને નામે હતું તે બહુ ઉપજાઉ નહિ, એટલે નાની બહેનનાં લગ્ન વખતે આર્થિક સંકડાશને કારણો વેચી દેવું પડ્યું. બા બિચારી ચાત-દિવસ ઢોર વૈતરું કરે, કદી જંપીને ન બેસે. કોઈને ત્યાં જરૂર પડ્યે રાંધી આપે, ત્યારે માંડ બે ટંક રોટલા મળો. બાપુજી શાહુકારીનો ધંધો કરતા, પણ ધરમાં ભાગ્યે જ કશી બચત મૂકી ગયેલા. એ જમાનો પણ સોંધારતનો. દસ રૂપિયે હારો ભાત, એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુ. એમાં બચત શી રીતે થાય ? એટલે કુટુંબનો બોજો એકલે હાથે ઉંચકતાં તો બાને નવનેજાં પડ્યાં.

દીકરામાં હું મોટો, એટલે ચૌદ વર્ષની ઉમરે ગામડે ઉધરાણી કરવા બા મને મોકલે. દેણાદારો પ્રામાણિક,

પણ ઐતીનાં વર્ષો એક પછી એક એવાં ખરાબ આવે કે લેણદારોને રોકડ કશું આપી ન શકે, ક્યારેક થોડું ઘણું આપે, એ તો અમારા કુટુંબને આપદા ન પડે એટલા ખાતર. પોતે પેટે પાટા બાંધી આઇંપાતળું ખાઈને પણ જે મળે તે વ્યાજ પેટે ભરી જતા.

ધરમપુરથી પાંચેક માઈલ દૂર મરધમાળ ગામે રાનીપરજ કોમના જીવલા નામના ખેડૂત પાસે અમારું લેણું નીકળે. કાઠાં વર્ષોમાં જીવલાની સ્થિતિ બહુ કપરી થઈ ગયેલી. પૈસા તો જે મળે તે આપે, પણ બાપુના મૃત્યુ પછી વર્ષોવર્ષ લાકડાં, ડાંગર, કઠોળ, ગોળ, કેરી, શાક-ભાજી, ઢોર માટે ધાસ ને એવું કંઈ ને કંઈ વ્યાજ પેટે બરે. વર્ષ ગામે તેવું નબળું પડ્યું હોય તો ય, ‘હાઉકારનાં પોથરાને આપદા ની પડવી જોઈએ’ એ ભાવનાથી કંઈક તો આપવું જ જોઈએ એવું માનતો જીવલો દાનતનો શુદ્ધ !

જીવલો અવારનવાર ઘેર આવતો. મારા ઉપર પુજળ પ્રેમ. શેરડી, બોર, જાંબુ, કેરી એવું કંઈ ને કંઈ મારા માટે લાવે. તેની સાથે કોઈક વાર તેનો પુત્ર ગોવિંદ પણ હેર જોવાની લાલચે આવે. લંગોટી ને મેલું જીર્ણ ડગલું એ એનો પોશાક. જીવલો જુવાનીમાં પણ ખખડી ગયેલો, હાડપિંજર જેવો. તો એનો પુત્ર ગરીબડો, અર્ધનજન દશામાં ખુદ દરિક્રતાને પણ શરમ આવે એવો. જીવલાના કુટુંબની આવી કરુણ દશા છતાં તેની વફાદારી મૂક સાક્ષી જેવો હું માત્ર જોયા કરતો !

બાપુ ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉધરાણીએ મોકલે. મરધમાળમાં જીવલા ઉપરાંત પણ એક બે લેણદાર હતા. તેઓ જીવલાની સરખામણીમાં જરા ઢીક સ્થિતિના કહેવાય. એટલે બાને તેમના પૈસા નિયમિત મળતા. પણ જીવલો તદ્દન બાંધી ગયેલો. પત્ની મરી ગયેલી, તેનું બારમું કરવા માટે વળી બીજો શાહુકાર કરેલો. એટલે જીવલા ઉપર કડક ઉધરાણી થાય.

રવિવારે બા મને ઉધરાણીએ મોકલે. ભાતામાં કોઈ વાર સુખડી, તો કોઈ વાર શક્કરપારા બનાવી આપે. દિવાળી પછી તો લગભગ દર રવિવારે ઉધરાણીએ જવાનો કાર્યક્રમ નક્કી જ હોય. નદીમાં નાહવાનું મળે, ઋતુઋતુનાં ફળો ખાવા મળે. ચણાનો ઓળો, શેરડી, બોર, કેરી જે મળે તે પેટ ભરીને ખાવાનું અને ઘર માટે પણ લાવવાનું. સાથે બેત્રાણ મિત્રો હોય એટલે રસ્તો ક્યાં કપાઈ જાય તે ખબર ન પડે.

એક રવિવારે એ જ રીતે ઉધરાણી કરવા જીવલાને ત્યાં મરધમાળ ગામે જવાનું થયું. સાથે મારા મિત્રો, મહમદ ને રસિક હતા. બીજે ઉધરાણી કરવા જવાનું નહોતું એટલે બાએ કશું ભાતું બંધાવ્યું નહોતું. અમે જીવલાને ઘેર પહોંચ્યા, તો માલૂમ પડ્યું કે જીવલો કામ અંગે કશે બહાર ગયો હતો. ‘બારેક વાગતાં આવી પુગહે’ એમ ગોવિંદે કહ્યું. એટલે સમયનો સદૃપ્યોગ કરવા અમે એના ખેતરમાં ઉપડ્યા. બોરડી ઉપરથી સરસ મજાનાં મીઠાં રાંદેરી બોર પાડ્યાં, ખાધાં ને ગજવાં ભર્યાં. મરચીના છોડ ઉપરથી મરચાં, તો રીંગણી ઉપરથી રીંગણાં તોડીને થેલી ઠાસીઠાંસીને ભરી. ગોવિંદ બાવળનાં દાતાણ કાપી આપ્યાં તે લીધાં, નદીમાં નાદ્યા, ને જીવલાની ઝૂપિંગીએ આવ્યા ત્યારે જીવલો આવી ગયો હતો. તેણે પૂછ્યું, ‘ભીખલા, બપોર થૈ જ્યા, કંઈ ખાધું કે ભૂયખો જ ? તોહાડીએ હું બાંધી આયલું છે ?’ મેં કહ્યું કે, ‘અમે તરત પાછા જવાના હતા એટલે ભાતું નથી લાવ્યા.’ જીવલો કહે, ‘પોયરા, ભૂયખો તો ની જ જવા દેવ. દાળ ચોખા આપું તે ભીચડી બનાવી નાખ!’ ભીચડી કે દાળ-ભાત મને બહુ ભાવે નહિ, ને એ કડાકૂટ કરે કોણ ? એટલે ના પાડી. પણ જીવલો એમ શાનો માને ? ‘ભીખલાને હીરો બૌ ભાવે,’ એમ કહી ગોવિંદને મોકલી ક્યાંકથી ગાયનું પાશેર ધી મંગાવ્યું. મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા. થોડો ગોળ કાઢીને આપ્યો. ત્રણ પથ્થર મૂડી ચૂલો બનાવ્યો. પછી કાંસાના તાંસળામાં લાકડાના તવેથાથી આવે એવો શીરો મેં બનાવ્યો. જીવલો કેળનાં પાન કાપી લાવ્યો. ગોવિંદ થોડા કંદા સમારી આપ્યા. અને અમે ત્રણ જણા શીરો ખાવા બેઠા. પ્રેમનો શીરો, એનો આનંદ વળી ઓર જ હોય છે. અમે ધરાઈને ખાધું. અમે જવા નીકળ્યા તે પહેલાં જીવલાને પૂછ્યું, ‘જીવલા, થોડાક પૈસા આપશે કે ?’ ‘પૈહાની જોગવાઈ તો હમણાં ની થવાની,’ એમ જીવલાએ લાચારી વ્યક્ત કરી. એટલામાં ગોવિંદ વાડામાંથી વાલોળ ને રીંગણાં લઈ આવ્યો. પણ અમારી થેલી તો ભરેલી હતી, એને મૂકવાં કયાં ? મેં જીવલાને એકાદ થેલી હોય તો આપવા કહ્યું. ત્યારે જીવલો કહે,

‘બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ?’ જ્યાં ત્યાંથી ફાટેલો કટકો શોધી આયો, તેમાં રીગણાં, વાલોળ બાંધ્યાં અને અમે ચાલી નીકલ્યા !

તે રાતે મને મોઢે સુધી ઉંઘ ન આવી. જીવલાના જ વિચાર આવ્યા કર્યા. એક બાજુ જીવલાનો પ્રેમ ને બીજુ બાજુ તેની કારમી ગરીબાઈ યાદ આવ્યાં. એનું વાક્ય, ‘બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ?’ ઘડીઘડી યાદ આવ્યા કર્યું. રાત આખી અજંપામાં ગાળી. હું શોષણાખોર છું, બોડી જેવી જીવલાની દુર્દશા કરનાર હું જ છું, એવો ભાવ જાગ્યો. શીરો જમતા હતા ત્યારે જીવલાનાં નાગુદિયાં ને પેટમાં ખાડા પડેલાં નાનાં છોકરાં કેવું ટીકાટીકીને જોઈ રહ્યાં હતાં, તે દશ્ય ખું થયું. ભણવાગણવાની ને રમવાની ઉમરે, કોઈ ગોવાળિયામાં જતો, કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો, કોઈ શેઠિયાને ત્યાં શાહુકારી પેટે વેઠ કરતો, ત્યાં હું બીજો શાહુકાર બેઠો બેઠો શીરો ખાતો હતો ! અનાં છોકરાંના મૌનો કોળિયો મેં જ ઝુંટવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. ને તે પણ ઓછું હોય તેમ બે થેલીઓ ભરીને શાકભાજ લઈ આવ્યો ! મારી જાત ઉપર મને તિરસ્કાર આવ્યો.

સવારે બાને પૂછ્યું, ‘બા, જીવલાનું દેવું ક્યારે પૂરું થશે ? એ બિચારો તો કેટલો ગરીબ છે! શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?’ બાએ કહ્યું, ‘કોગટ થોડું આપે છે ? મૂળાનાં પતીકાં જેવા રૂપિયા રોકડા કાઢીને આયા છે.’ મારે ગળે એ વાત ન ઉત્તરી.

વરસ દિવસ પછી જ જીવલો ફસલ લઈને આવ્યો હતો. ગાડું છોડી, પછેડીમાં બાંધી લાવેલો નાગલીનો રોટલો, ઓટલે બેસીને ખાતો હતો. બાએ અથાણું ને થોડી દાળ આપ્યાં હતાં. એને ઘેર મને શીરો જમવાનો હક; જ્યારે મારે ઘેર એ પોતાનું ખાવાનું ઓટલે બેસીને ઓણિયાળાની જેમ ખાય ! એ વિરોધાભાસ મને ખૂંચ્યો. હું ત્યારે દસમા ધોરણમાં ભણું. બા પૈસા માટે તકાદો કરતી હતી. જીવલો એનું દુઃખ રડતો હતો.

બા ગઈ એટલે મેં જીવલાને પૂછ્યું, ‘બાપુજીએ તને કેટલા રૂપિયા ધીર્યા હતા ?’ જીવલાએ અતિશયોક્તિ વિના બધી વાત કરી ! ખેતર વેચાતું લેવા તેણે બાપુ પાસેથી રૂપિયા ત્રણસો વ્યાજે લીધેલા. બેત્રાણ વર્ષમાં પૈસા વસૂલ કરશે એવી એને શ્રદ્ધા. પણ વર્ષ એક પછી એક ખરાબ આવ્યાં. રોકડ બહુ નહોતો આપી શક્યો. મેં ચોપડામાં જોયું, તો વ્યાજનું વ્યાજ ચઢીને રૂ.પંદરસો લેણા નીકળતા હતા ! બાપુના મૃત્યુ પછી હિસાબનું કામકાજ દાસકાકા કરી આપતા. ત્રણ વર્ષ પછી નવું ખાતું પાડવાનું હતું. આજે તેના પર અંગૂઠો પાડવા જીવલો આવ્યો હતો.

વર્ષોવર્ષ ફસલ ભરી જાય, શાકભાજ, લાકડાં, ધાસ, ગોળ આપી જાય, તે બધું મફતમાં ! ચોપડે રોકડા રૂપિયા સિવાય કશું જમે ન થાય. આવે ત્યારે બાનું થોડું ઘણું કામ પણ કરી જાય, છતાં જીવલો હાઉકારનો જનમજનમનો ઋણી ! પૈસા ખોટા કરવાની જરાય દાનત નહિ, ‘તારા પૈછા દૂધે ધોઈને આલવાના’ એવી પ્રામાણિકતા. એ જીવલો રાતદિવસ કાળી મજૂરી કરે, તોય એનાં છોકરાં ભૂખે મરે. આટઆટલું આપવા છતાં ત્રણસોના પંદરસો શી રીતે થયા તે સમજવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ તો શાની હોય ? “શાહુકારનો ચોપડો જૂઠું થોડું વાંચે” ? એવો એને વિશ્વાસ !

આવા શોષિત દરિદ્રનારાયણાની કરુણ દશા જોઈને મારું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું. મુદ્દલ કરતાં તો કેટલુંય વધારે એ આપી ચૂક્યો હતો, છતાં શાહુકારના રાતા ચોપડામાં દેવું પાંચગણું બોલતું હતું. અને આજે દાસકાકા ફરી હિસાબ કરશે, ત્યારે તો એ ક્યાંય વધીને ઉભું રહેશે ? જીવલો તો શું, એની સાત પેઢી પણ દેવું ચૂકવી ન શકે એવી ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ હતી. મારું હૃદય રડી ઉઠ્યું. હું ગાંધીવાદી જીવન જીવું છું એવા મારા ઘ્યાલો માત્ર દંબ લાગ્યા. અને બા હજુ તો, ‘હાં, હાં,’ કરે ન કરે તે પહેલાં, જીવલાના દેખતાં, ગરીબોનું લોહી ચૂસી રક્તવરણ બનેલા એ શાહુકારી ચોપડાનાં બધાં પાનાં મેં ચીરી નાંખ્યાં ! જીવલાને કહ્યું, ‘જા, તું હવે અમારા લેણામાંથી છૂટો !’

(‘બાનો ભીખુ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

દાયકો-દસકો, દસ વર્ષનો સમયનો ગાળો; ઋણ-દેવું, કરજ; ઉજ્જવલ જમીન-વેરાન જમીન; વેઠ કરવી-આર્થિક બદલો આખ્યા વિનાની કરાતી મજૂરી કે કામ; ધીરધાર-વ્યાજે નાણાંની આપ-લે કરવી; પુષ્ટણ-ખૂબ, અતિશય; શાહુકાર-ધનવાન, પૈસાદાર; મુક્તા-આજાદ, સ્વતંત્ર; મુદ્દલ-મૂળ રકમ

તળપદા શબ્દો

હાઉકાર-શાહુકાર; સૌધારત-સસ્તાપણું; આપદા-આપત્તિ; પોયરાં-છોકરાં; કોથે ગેયલો ઓહે-ક્યાંક ગયો હશે; ડોહડી-ડોશી; આલ્યું-આખ્યું; ની-નહીં; પૈહા-પૈસા; ભૂયખો-ખૂખ્યો; હાવ-સાવ; ચુહાઈ-ચુસાઈ; ગીયો-ગયો; હેર-શહેર; કાંકું-કઠણા, મુશ્કેલ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શાહુકાર×ગરીબ; અજાની×જાની; પ્રામાણિક×અપ્રામાણિક; ઉદાર×કંજૂસ; લેણદાર×દેણદાર

રૂઢિપ્રયોગ શબ્દો

ધી કેળાં હોવાં-પૈસાદાર હોવું, માલામાલ હોવું; અરેરાટી અનુભવવી-ગાસી જવું, દુઃખ અનુભવવું; આર્થિક સંકડામણ હોવી-આર્થિક તકલીફ હોવી, ગરીબ સ્થિતિ હોવી; નવે નેજા પડવાં-ખૂબ તકલીફ પડવી હૃદય દ્રવી ઉઠવું-ખૂબ જ દુઃખી થવું; સત્તર પંચાણું-અજાની પ્રજાને છેતરવા માટે પ્રયોજાતું ખોટું ગણિત

કહેવત

બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ? અત્યંત દરિદ્રતા હોવી (અહીં) જેને ખાવાનું ન હોય તેની પાસે સાધન ક્યાંથી? બાંધી મૂઢી લાખની-જ્યાં સુધી વાત-બહાર ન જાય ત્યાં સુધી ઈજાજત સચ્યવાય.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ખરાબ દશા હોવી તે-દુર્દશા

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) લેખકને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો કારણ કે...
 - (A) લેખક પોતાના ઘરેથી ખાવાનું લઈને ગયા હતા.
 - (B) પિતાજીનું અવસાન થયું હતું.
 - (C) જીવલાના છોકરાનો મોંનો કોળિયો પોતે ઝૂંટવ્યો હોય તેવું લેખકને લાગ્યું.
 - (D) લેખક ખૂબ જ ભણેલા હતા.

- (2) જીવલાની કરુણા દશા જોઈને
(A) લેખક રાજી થઈ ગયા.
(C) લેખકને કશી અસર ન થઈ.
(B) લેખકનું હદ્દ્ય દ્રવી ઊઠ્યું.
(D) લેખક હસવા લાગ્યા.
2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
(1) ઉજ્જવલાની જમીનમાં જે ધાન પાકતું તેમાં કોનો ભાગ રહેતો ?
(2) ગરીબોનું શોષણ કરનાર ચોપડાનો રંગ કેવો હતો ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગ્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :
(1) લેણદાર અને દેણદારના આવકારામાં રહેલો વિરોધાભાસ જણાવો.
(2) દર વર્ષ જીવલો લેખકના ઘરે કઈ - કઈ વસ્તુઓ આપવા જતો ?
4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :
(1) જીવલાનું પાત્રાલેખન તમારા શબ્દોમાં કરો.
(2) રાતો ચોપડો ફાડી નાખવા પાછળ લેખકનું મનોમંથન કેવું હતું ?

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ચર્ચા કરો :
(1) “દેવું કરવું જરૂરી છે કે નહીં ?” (વર્ગખંડને બે જૂથમાં વિભાજિત કરીને)
(2) ભીખું અને જીવલાનો સંવાદ રજૂ કરો (બે વિદ્યાર્થીની પાત્રવરણી કરીને)

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- અર્થબોધને અવરોધ ન થાય એ રીતે અહીં લોકબોલીની લથણો, તળપદા શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો ભરપૂર પ્રમાણમાં યોજાયાં છે. આ ઉપકરણોને લીધે લખાડા ભર્યું ભર્યું અને રસાત્મક લાગે છે. અહીં નીચે મુજબના રૂઢિપ્રયોગો વિશેષ ધ્યાન જેંચે છે જુઓ...
- ધી-કેળાં હોવાં
- નવે નેજા પડવા
- પેટે પાટા બાંધવા
- દુઃખ રડવું
- ટીકી ટીકીને જોવું
- કડાકૂટ કરવી
- તળપદી છાંટવાળી કહેવત પણ જુઓ... “બોડીને ત્યાં વળી કાંઈકી કેવી ?”, “બાંધી મૂઠી લાખની”.
- ગ્રામ પરિવેશને ખડો કરી દે એવાં તળપદી બોલીવાળાં, દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીવાળાં વાક્યો આ પ્રદેશની બોલીની લાક્ષણિકતા બતાવે છે. એનું બળ આ કૃતિને વધુ આસ્વાદ બનાવે છે. આ વાક્યો માન્ય ભાષાથી કેવી રીતે અલગ પડે છે તે પણ સમજવા પ્રયત્ન કરો.
 - “કોથે ગોયલો ઓહે તે ખબર ની, પણ બારેક વાગતાં આવી પુગહે”
 - “ભીખલા, બપોર થૈ જ્યા, કંઈ ખાંધું કે ભૂયખો જ ? ડોહાડીએ હું બાંધી આયલું છે ?”
 - “પૈહાની જોગવાઈ તો અમણા ની થવાની.”

- દારુણ ગરીબીમાં જીવતો જીવલો ખાનદાનીમાં ગરીબ નથી, એ બાબત ઉપસાવવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે તે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાયું હશે:

“હાઉકારના પોયરાંને આપદા ની પડવી જોઈએ.”

“પોયરા, ભૂખો તો ની જ જવા દેમ.”
- લેખકે રજૂઆતને અસરકારક બનાવવા વાપરેલ દ્વિરૂક્ત પ્રયોગ જુઓ અને એવા અન્ય પ્રયોગ પાઠમાંથી તારવો.... ભાગવાગણવાની, કામકાજ...

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગરીબ લોકો શાહુકાર પાસેથી પૈસા ઉધાર લે છે. મજબૂરીને કારણો કરેલું આ દેવું મૂડી કરતાં વ્યાજની ચુકવણી વધુ કરાવે.વધારાની જે ચુકવણી થતી હોય તેની તો ચોપડે નોંધ પડા લેવાતી નથી. અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આજે પડા આવું બનતું હોય છે. આ શોષણ અયોજ્ય, અન્યાયી અને અનુચ્છિત છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા.

પોતાને મળતા અયોજ્ય લાભને તરછોડીને લેખક હિસાબના લાલ ચોપડા ફાડી નાખી ચોપડાની ઈન્ડઝાળમાંથી જીવલાને મુક્ત કરે છે તે વિશે સ્પષ્ટતા કરવી.

મોટેભાગે ગરીબ વધુ ગરીબ અને ધનિક વધુ ધનવાન બનતો જોવા મળે છે. આ ખાઈ દૂર કરવા આપણે એકબીજાની મજબૂરીનો લાભ ન ઉઠાવવો જોઈએ. આપણે એકબીજાને મદદરૂપ થવું, બીજાને છેતરવાની વૃત્તિથી દૂર રહેવું, અન્યાય ન કરવો, શોષણ ન કરવું, માનવતાભર્યુ વર્તન કરવું. આવી ભાવના કેળવાય તે ખૂબ જરૂરી છે તેથી વિદ્યાર્થીઓમાં આવા ગુણો વિકસે તે માટે માર્ગદર્શન આપવું.

‘સર્વે ભવન્તુ સુખીનઃ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ’ /

‘હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું’ જેવા સંદર્ભો વડે શિક્ષણકાર્યને રસપ્રદ અને સમૃદ્ધ બનાવવું.

વ्याकरण

એકમ 3

વાક્યપ્રકાર: કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવે, પ્રેરક; વાક્યરૂપાંતર

વાક્યપ્રકાર

અ) માળીથી કુંકું તૂટ્યું.

બ) માળીએ કુંકું તોડ્યું.

મિત્રો, આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? આપણે પરિસ્થિતિ વિચારી જોઈએ...

અ) આ કુંકું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

ના, મેં નથી તોડ્યું. ખૂરપી લાગી એટલે... તૂટી ગયું...

બ) આ કુંકું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

એ તો સાહેબ, હવે છોડ ક્યારામાં નાંખવાનો છે ને એટલે તોડ્યું.

શો તફાવત છે, આ બે પરિસ્થિતિમાં? સહેજ ધ્યાનથી, ફરીથી વાંચો. સંવાદ અ)માં માળી કહે છે કે ‘મેં નથી તોડ્યું, તૂટી ગયું’ આનો અર્થ શો? પહેલી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે એનો જવાબ નથી. જ્યારે બીજી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે જવાબ છે. કારણકે એની પાસે કુંકું તોડવાનું પ્રયોજન છે. અર્થાત્ સંવાદ અ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ નથી સ્વીકારતો અને સંવાદ બ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે છે. તમે યાદ કરો, ભૂતકાળમાં તમે આવી રીતે કર્તૃત્વનો અસ્વીકાર કર્યો છે? ‘મારાથી ફાટી ગયું’, ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો એટલે એ પડી ગયો, પણ હું સાચું કહું છું કે મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ‘મારાથી બોલાઈ ગયું.’... યાદ આવે છે? તમે જ્યારે કહો છો કે ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો - મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ત્યારે તમે કહેવા માંગો છો કે એવું કરવાનો તમારો કોઈ ઈરાદો નથી. એટલે કે દેખીતી રીતે કિયા - ઘટના સરખા જ લાગતા હોય, પણ તમારી પાસે એ કિયા કરવાનું પ્રયોજન ન હોય, તમારો એ કિયા કરવાનો ઈરાદો ન હોય તો તમે તમારું કર્તૃત્વ સ્વીકારતા નથી. બસ, આ જ બધી બાબતોને આધારે કર્તા ઓળખી શકાય. તો કર્તાને કેવી રીતે ઓળખવો. ચાલો, નીચેનાં વાક્ય વાંચો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂજ તમને કહેશે કે આ વાક્યમાં કોઈ કર્તા છે કે નહીં.

1. કાલે રજા છે.

2. બેંસને બે શિંગડાં હોય છે.

3. સુનીલ નિબંધ લખે છે.

4. સૂરજ ઊરે છે.

તમે બાળપણથી ગુજરાતી ભાષા બોલો છો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂજ શું કહે છે? શું ઉપરનાં વાક્યોમાં રજા, શિંગડાં, સુનીલ કે સૂરજ - કર્તા છે? એક સામાન્ય માન્યતા છે કે કિયા કરે તે કર્તા. વાક્ય 1 અને 2 માં માત્ર કોઈ સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તેમાં કોઈ કિયાનો નિર્દેશ નથી, તેથી તેમાં કોઈ ‘કરનાર’નો પણ નિર્દેશ નથી. એટલે કે તેમાં કોઈ કર્તા નથી. વાક્ય 3માં ‘લખવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સુનીલ’નો ઉલ્લેખ છે. વાક્ય 4માં ‘ઉગવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સૂરજ’નો ઉલ્લેખ છે. અહીં કેવી રીતે નક્કી કરવું કે ‘સુનીલ’ તથા ‘સૂરજ’ - એ કર્તા છે કે નહીં? આ માટે કર્તાનાં લક્ષણો જોઈએ:

કર્તા:

- એ ચેતન પદાર્થ હોય,
- કિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય,
- જેની ઈચ્છા કે હેતુથી કિયા અસ્તિત્વમાં આવે.
- કિયા માટે જેની જવાબદારી હોય.

જ્યારે ‘સુનીલ નિબંધ લખે છે’ કહેવાયું ત્યારે ‘સુનીલ’ ચેતન ધરાવે છે, ‘લખવા’ની કિયા પર તેનું નિયંત્રણ છે. તે કોઈ કારણસર નિબંધ લખી રહ્યો છે. અને તેણે કયો અને કેવો નિબંધ લખ્યો છે - સંદર્ભ તેની જવાબદારી છે. તેથી ‘લખવા’ની કિયા સંદર્ભ ‘સુનીલ’ કર્તા છે.

હવે, ચોથું વાક્ય જોઈએ. ‘સૂરજ ઉગે છે.’ - શું ‘સૂરજ’ ચૈતન્ય ધરાવે છે? વહેલા ઉગવું કે મોડા ઉગવા પર સૂરજનું નિયંત્રણ છે? ઉગવા માટે સૂરજ પાસે કોઈ હેતુ છે? તમે કહેશો કે એવું તો કઈ રીતે બને? સૂરજ તો ઉગે છે, એ તો કુદરતી બાબત છે. તમે વહેલા કે મોડા ઉઠવાનું નક્કી કરી શકો. પણ સૂરજ કાંઈ વહેલો કે મોડો ઉગવાનું નક્કી કરી શકે? એમાં સૂરજની કોઈ ઈચ્છા કે હેતુ હોતો નથી કે નથી હોતું સૂરજનું કોઈ નિયંત્રણ. તેથી સૂરજ એ કર્તા નથી. એટલે કે ‘સૂરજ ઉગવો’ એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. અને પ્રક્રિયામાં કોઈ કર્તા હોતો નથી. પ્રક્રિયાનાં અન્ય વાક્ય જોશો એટલે ખ્યાલ આવશે કે આમાં કોઈનું નિયંત્રણ હોતું નથી કે નથી કોઈની જવાબદારી હોતી.

1) વાવાઝોડાને કારણે ચાર ઝાડ મૂળમાંથી ઉખડી પડ્યાં.

2) પવનથી ડાળીઓ હલે છે.

3) કાલે અહીં ખૂબ મોગરા ખીલશે.

તમે જોઈ શકો છો કે ‘ઉખડી પડવા’ પર ‘ઝાડ’નું, ‘હલવા’ પર ‘ડાળી’નું કે ‘મોગરા’નું કોઈ નિયંત્રણ નથી કે નથી એમ કરવા માટે ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ - નું કોઈ પ્રયોજન. અર્થાત્ ‘ઉખડી પડવું, હલવું, ખીલવું’ - એ પ્રક્રિયાઓ છે. અને ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ તેનાં કર્મ છે, ઉદ્દેશ છે, પણ કર્તા નથી.

આવવું, જવું, લખવું, વાંચવું, ખાવું, વગેરે પર કોઈનું નિયંત્રણ હોય છે, કોઈની જવાબદારી હોય છે. તેથી આ કિયાઓ છે. જેમ કે, તમને પેટમાં દુઃખે તો મમ્મી તરત પૂછે બહાર કાંઈ ખાંધું હતું? શું ખાંધું, ક્યાં ખાંધું, કેટલું ખાંધું - આ બધાનાં તમારે જવાબ આપવા પડે. જેનું નિયંત્રણ હોય, જેની જવાબદારી હોય તે કર્તા કહેવાય. અને જેમાં કર્તા હોય તે કર્તારી વાક્ય કહેવાય.

તમે સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા બરાબર સમજ્યાં? જો એ સ્પષ્ટ હશે તો આગળની વાત સમજાશો. ચાલો, એક કામ કરીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આખ્યાં છે. તેમાંથી સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા દર્શાવતાં વાક્યો છૂટાં પાડો.

1. નદીમાં પૂર આવ્યું.

2. કાગડો ઉડ્યો.

3. માળામાં કાગડીનાં બચ્યાં છે.

4. ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.

5. બસ પાણીમાં પડી.

6. છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.

જે માત્ર કોઈ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે તે ‘સ્થિતિ’; જેમાં નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવનારું કોઈ નથી, સહજ રીતે થાય છે તે ‘પ્રક્રિયા’ અને જેમાં કોઈ ચેતનતત્ત્વ નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવે છે તે ‘કિયા’. સમજાય છે? વાક્યો છૂટાં પાડ્યાં? ચાલો, નીચે આ વાક્યો છૂટાં પાણ્યાં છે. તેની સાથે તમારા જવાબ મેળવો.

સ્થિતિ

ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.

માળામાં કાગડીનાં બચ્યાં છે.

પ્રક્રિયા

નદીમાં પૂર આવ્યું.

બસ પાણીમાં પડી.

કિયા

છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.

કાગડો ઉડ્યો.

ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો કે ‘કશુંક હોવું કે ન હોવું’ - તે સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. ‘પૂર આવવા’ પર કોઈનું નિયંત્રણ નથી. તે કુદરતી પ્રક્રિયા છે. ‘બસ’ પર કોઈનું નિયંત્રણ હોત તો તે પાણીમાં ન પડત. પણ ‘પાણીમાં કૂદ્યા’ સંદર્ભે છોકરાનું નિયંત્રણ છે. તે તરવા માટે અથવા અન્ય કોઈ કારણસર પાણીમાં કૂદ્યો છે. ‘ઉડવા’ પર ‘કાગડા’નું નિયંત્રણ છે. તે ઈચ્છશો ત્યારે કોઈ ડાળી પર બેસી જશે.

મિત્રો, તમને સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા વચ્ચેના ભેદની સમજાણ હોવી જરૂરી છે. કારણ કે જે વાક્ય કિયા હોય તેમાં જ કર્તા હોય. કર્તા હોય તે જ વાક્ય કર્તારી હોય શકે. અને કર્તારી હોય તે જ વાક્ય કર્મણિ, ભાવે કે પ્રેરકમાં રૂપાંતર પામી શકે. સ્થિતિ કે પ્રક્રિયા દર્શાવતા વાક્યો કર્મણિ કે ભાવેમાં રૂપાંતર ન પામી શકે. એટલે કે ‘માળામાં કાગડીનાં બચ્યાંથી હોવાય છે.’ જેવું વાક્ય સંભવી શકે નહીં. તમને યાદ આવે છે કે તમે ક્યારેય ‘કાલે રજાથી હોવાશે’, ‘બેંસને બે શિંગડાથી હોવાય છે’ જેવાં વાક્યો ક્યારેય બોલ્યા હોવ? કે પછી ‘ઝાડથી પડાયું’, ‘ફૂલથી બિલાશે’ - જેવાં વાક્યો બોલો છો? - આ વાક્યો તમને બિનગુજરાતી લાગશે. માત્ર કર્તારી - કિયા ધરાવતા વાક્યમાં જ તમને આવી વાક્યરચના યોગ્ય લાગશે. - ‘સુનીલથી નિબંધ લખાય છે.’ ‘કાગડાથી ઉડાશે.’

કર્તા ધરાવે તે વાક્યરચના કર્તારી વાક્યરચના કહેવાય છે. હવે નીચેનાં બે જૂથમાં વહેચેલાં વાક્યો વાંચો અને તેમની

વચ્ચેનો તફાવત સમજો.

અ

મોહનકાકા ચાલે છે.	મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.
દીદીએ સાડી ફાડી.	દીદીથી સાડી ફાટી.
મુન્નો ખીચડી ખાય છે.	મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે.
અજયે ચા ઢોળી.	અજયથી ચા ઢોળાઈ.

બ

દેખીતી રીતે તમને બ્યાલ આવશે કે વિભાગ (બ) નાં વાક્યોમાં ‘-થી’ પ્રત્યય લગાવ્યો છે. તમે બન્ને જુથનાં વાક્યો ફરીથી વાંચો અને આ રીતે કહેવાથી વાતના અર્થમાં શો ફેર પડ્યો તે સમજવાની કોશિશ કરો. જેમ કે, ‘મોહનકાકા ચાલે છે’માં સામાન્ય કિયાનું નિરૂપણ છે. પરંતુ જ્યારે ‘મોહનકાકાથી ચલાય છે’ એમ કહેવાયું ત્યારે ત્યાં એવું સૂચવાયું છે કે મોહનકાકાને કોઈ તકલીફ હતી. પણ હવે એમાં રાહત છે અને હવે તે ફરીથી, ધીમે ધીમે ‘ચાલવાની ક્ષમતા’ ધરાવે છે. એ જ રીતે વાક્ય ઉમાં જ્યારે ‘મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે’ કહેવાય ત્યારે મુન્નો નાનો છે અને ખાતાં આવડયું છે અથવા મુન્નો બીમાર હતો અને હવે તેનામાં ખીચડી ખાવા જેટલી ક્ષમતા આવી છે... વગેરે જેવા સંદર્ભે સમજાય છે.

તો વાક્ય 2 અને 4 જુઓ. તેમાં ‘કર્તાનો ઈરાદો’ સ્પષ્ટ થાય છે. વિભાગ ‘અ’માં ‘દીદીએ સાડી ફાડી.’ કહેવાય છે ત્યારે સમજાય છે કે સાડી ઘસાઈ ગઈ છે કે હવે નથી પહેરાતી તેથી તેનો અન્યત્ર ઉપયોગ કરવાનો છે તેથી ‘સાડી ફાડી.’ કે ચા સારી નહોતી બની, ચામાં કચરો હતો... જેવાં કારણોસર અજયે ‘ચા ઢોળી.’ પણ વિભાગ - (બ)માં ‘સાડી ફાટે’ તે માટે દીદીનો કોઈ પ્રયત્ન કે ઈરાદો નથી કે નથી ‘ચા ઢોળવા’ માટે અજયનો. સાડી કશેક ભરાઈ, બેંચાઈ અને ફાટી - અજાણતાં અને ઈરાદો તો બિલકુલ નહીં. એ જ રીતે અજયથી ‘ચા ઢોળાઈ’ એટલે કાં તો હાથ લાગ્યો અથવા ધ્યાન નહોતું... જેવાં કારણોસર અજાણતાં ‘ચા ઢોળાઈ’ છે.

ટૂંકમાં સમજાય તો વિભાગ-‘અ’નાં વાક્યોમાં કર્તા છે. તેઓ જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક, જવાબદારીપૂર્વક કોઈ કિયા કરી રહ્યા છે. જ્યારે વિભાગ ‘બ’માં કર્તા નથી. કારણ કે તેઓ જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક કશું કરી રહ્યાં નથી, તેમનું કરૃત્વ નથી, તેવો નિર્દેશ છે. તેમાં તેમની ક્ષમતા આદિ બાબતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વિભાગ ‘અ’ અને ‘બ’ની વાક્યરચનામાં બે તફાવત જોવા મળશે. 1) કર્તાને ‘-થી’ પ્રત્યય લાગે છે અને 2) ધાતુનું - કિયાપદનું રૂપ બદલાય છે અથવા તેમાં ‘-આ’ પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમ કે, ‘ફાટવું’ ‘ફાટવું’માં રૂપ બદલાયું છે તો ‘ચાલ’ ‘ચલા’, ‘ખા’ ‘ખવા’, ‘ઢોળ’ ‘ઢોળા’-માં ‘-આ’ લાગ્યા બાદ કાળ, અવસ્થા, લિંગ, વચન આદિ અન્ય પ્રત્યયો લાગે છે.

ગુજરાતી કિયાત્મક વાક્યરચનાનાં મુખ્ય ત્રણ ઘટક છે. કર્તા, કર્મ અને કિયાપદ. જો કર્તાનું મહત્વ હોય તો તેને કર્તાની વાક્યરચના કહેવાય છે. પણ જો કર્તાનું મહત્વ ઘટાડવામાં આવે તો? એટલે કે ‘દીદીથી સાડી ફાડી.’ કહેવામાં આવે ત્યારે ‘દીદી’ કર્તાનાં લક્ષણો ધરાવતી નથી. તે ચેતન છે. પણ એ કિયા પર તેનું નિયંત્રણ નથી, તે કરવા માટે તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી, ઈરાદો નથી અને તેની જવાબદારી પણ નથી. તેથી ‘દીદી’નું કર્તા તરીકેનું મહત્વ રહેતું નથી.

જો વાક્યમાં કર્તાનું મહત્વ ઘટે તો કર્મનું મહત્વ ઘટેબાય. પણ તમને ખબર છે કે ગુજરાતી ભાષામાં બે પ્રકારનાં કિયાપદો છે: સક્રમક અને અક્રમક. સક્રમક ધાતુમાં તો કર્મ હોય તો કર્મનું મહત્વ ઘટેબાય પણ અક્રમકમાં તો કર્મ જ નથી હોતું. તો શેનું મહત્વ ઘટેબાય?

આગળ અભ્યાસ કર્યો છે, પરંતુ અહીં ફરીથી જોઈ લઈએ કે કર્મ એટલે કર્તાની કિયા જેને આધારે દેખાય, કર્તાની કિયાપદનું પરિણામ જેનામાં દેખાય, કિયા થતાં અથવા પત્યા પદ્ધી જે પદાર્થમાં ફેરફાર દેખાય તે કર્મ. જેમ કે, ‘લેવું’, ‘મૂકવું’ વગેરે કિયા જે પદાર્થના આધારે દેખાય તે; નોટ, પેન, ચોપડી કે વસ્તુ - તેનું કર્મ. અથવા ‘વાંચવું’, ‘સાંભળવું’ વગેરે જે વસ્તુઓને આધારે થાય તે; ‘જવાબ’, ‘ગીત’ વગેરે તે કિયાઓનું કર્મ. ‘દોરવું’, ‘દળવું’ વગેરેમાં ચિત્ર, લોટ આદિ કિયા પદી દેખાય તે વસ્તુ એટલે તે કિયાઓનું કર્મ. જે ધાતુઓ કર્મ ધરાવી શકે તે સક્રમક અને જે ધાતુઓ કર્મ ન લઈ શકે તે અક્રમક ધાતુઓ.

નોંધ: સક્રમક અને અક્રમક વાક્યપ્રયોગને આધારે નક્કી ન થાય, તે ખાસ ધ્યાન રાખશો, અર્થાત્,

(અ) મોહને આજે ખાધું નથી.

(બ) મોહને આજે લાડવો ખાધો નથી.

અહીં વાક્ય (અ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ નથી અને (બ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ છે. તેથી વાક્ય અ)ને અક્રમક કહી શકાય નહીં. સક્રમક એટલે જે ધાતુના મુખ્ય ઘટકોમાં ‘કર્મ’નો સમાવેશ થાય છે તે અને અક્રમક એટલે જે ધાતુના ઘટકોમાં ‘કર્મ’ની શક્યતા જ નથી તે જેમ કે, ‘ચાલવું’, ‘દોડવું’, ‘બેસવું’ -માં માત્ર કર્તા જ મુખ્ય ઘટક છે. સ્થાન, સમય આદિ ગૌણ ઘટકો ઉમેરાઈ શકે

પણ કર્મ તો ન જ ઉમેરાઈ શકે. તેથી તે અકર્મક છે.

શબ્દકોશમાં માત્ર મૂળ ધાતુ (ક્રિયાપદ) જ લખાતું હોય છે અને તેની સાથે સકર્મક કે અકર્મકનો ઉલ્લેખ હોય છે, તે જોજો.

નીચે કેટલાંક સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ આવ્યાં છે. તમે તેનાં કર્મ વિચારી જુઓ.

સકર્મક: ખોડવું, શોધવું, પૂછવું, ખાવું, પીવું, નાખવું, પકડવું, તોડવું, બાંધવું, લેવું વગેરે

અકર્મક: આવવું, જવું, ઊંઘવું, સૂવું, બેસવું, ઊઠવું, તરવું, હસવું, રહેવું, ડરવું વગેરે

નીચેનાં વાક્યોના ધાતુ સકર્મક છે કે અકર્મક તે વિચારો અને જણાવો.

1) તમે બજારમાંથી શું લાવશો?

2) મનન હોસ્ટેલમાં રહે છે.

3) સાહેબ ઊભા થયા.

4) કબૂતર આખો દિવસ ચાણ્યા કરે છે.

અહીં ચારમાંથી એક પણ વાક્યમાં કર્મનો નિર્દેશ કરેલો નથી. તેથી સહેજ ધ્યાનથી વાંચીને ઉત્તર આપજો. ચાલો, ઉત્તર જોઈએ. 1. સકર્મક, 2. અકર્મક, 3. અકર્મક, 4. સકર્મક. હવે, તમને સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ વચ્ચેનો બેઠ સમજાઈ ગયો હશે.

તમે કર્તારિ વાક્યરચના વિશે સમજ્યા, તમે સકર્મક અને અકર્મક વિશે સમજ્યા. એટલે કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ તરત સમજાઈ જશે.

કર્મણિ પ્રયોગ - ભાવે પ્રયોગ:

‘ક્રિયા’ પ્રકારના વાક્યમાં ‘કર્તા’ સૌથી મહત્ત્વનો ઘટક હોય છે. તેથી તે વાક્યરચનાને કર્તારિ વાક્યરચના કહે છે. પણ કોઈક કારણસર વક્તા કર્તાનું મહત્વ ઘટાડે તો? એવે વખતે જો સકર્મક ધાતુ હોય તો ‘કર્તા’ પછી ‘કર્મ’નું મહત્વ દેખાય છે. ત્યારે જે વાક્યરચના થાય તેને ‘કર્મણિ’ વાક્યરચના કહે છે. જેમ કે, ‘દીદીથી સાડી ફાટી.’ તે જ રીતે જો અકર્મક ધાતુ હોય અને કર્તાનું મહત્વ ઘટે તો? એમાં તો કર્મ પણ હોતું નથી. આવી વાક્યરચનાને ‘ભાવે’ વાક્યરચના કહેવાય છે. જેમ કે, ‘મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.’

નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

કર્મણિ પ્રયોગ:

ગુજરાતી ભાષામાં કર્મણિ પ્રયોગના બે પ્રત્યે છે:

1. -અ - લખ - લખા (લખાય, લખાશે, લખાતું...)

2. -વા+માં+ આવ - લખ - લખવામાં આવ-

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ

1. રમેશે ચાની આદત છોડી.

2. પોલીસે ચોરને પકડ્યો.

3. બા માથું ઓળે છે.

4. રોહને આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોર્યું.

5. મુન્નો દવા પીશે.

કર્મણિ પ્રયોગ (-આ' પ્રત્યય)

રમેશથી ચાની આદત છૂટી.

પોલીસથી ચોર પકડાયો.

બાથી માથું ઓળાય છે.

રોહનથી આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોરાયું.

મુન્નાથી દવા પીવાશે

પહેલો પ્રયોગ તમે જોયો. ચાલો, બીજો પ્રયોગ જોઈએ:

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ

1. આચાર્યએ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવ્યું.

2. એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરતા.

3. મુંબઈની ટ્રેનમાં બજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.

4. મહંતે ઉક્કને સ્તંભ સાથે બાંધ્યો.

કર્મણિ પ્રયોગ (-વા+માં+ આવ)

આચાર્ય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવવામાં આવ્યું.

એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરવામાં આવતી.

મુંબઈની ટ્રેનમાં બજનમંડળી દ્વારા ધૂમ મચાવવામાં આવે છે.

મહંત દ્વારા ઉક્કને સ્તંભ સાથે બાંધવામાં આવ્યો.

5. બાપુના ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉધરાણીએ મોકલે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે કર્મણિ પ્રયોગ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ક્ષમતા, ઔચિત્ય આદિ દર્શાવવા માટે કર્તાનું ગૌણત્વ અને કર્મનું પ્રધાનત્વ દર્શાવાયું છે.

ભાવે પ્રયોગ:

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - અકર્મક ધાતુ

1. ટ્રાફિકના કારણે અમે મોડાં આવ્યાં.
2. જતીન પાંચ કૂટ લાંબો કૂદકો મારે.
3. તમે વડીલો સામે ઊચા અવાજે ન બોલો.
4. સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશથી કુટુંબથી દૂર નહીં રહે.
5. દાઢા ઠંડા પાણીએ નહાય છે.

આ વાક્યોમાં અકર્મક ધાતુ પ્રયોજાયેલું છે. તેથી ભાવે પ્રયોગમાં કર્તાના ગૌણત્વ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ક્ષમતા ઔચિત્ય, આદિનો નિર્દેશ થયો છે.

ભાવે પ્રયોગ

- ટ્રાફિકના કારણે અમારાથી મોડું અવાયું.
જતીનથી પાંચ કૂટ લાંબો કૂદકો મરાય.
તમારાથી વડીલો સામે ઊચા અવાજે ન બોલાય.
સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશથી કુટુંબથી દૂર નહીં રહેવાય.
દાઢાથી ઠંડા પાણીએ નહાવાય છે.

નીચેનાં વાક્યો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો. ખોટાં હોય તો સુધારીને ફરીથી લખો.

1. ‘જાગવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
2. ‘છુપાવવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
3. પટાવાળો બારીઓ ખોલશે. - એ કર્તારિ પ્રયોગ છે.
4. ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં. - એ ભાવે પ્રયોગ છે.
5. મીનાબહેનથી ઝીણું ભરત ભરાય છે. - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે..

જો સકર્મક - અકર્મક ધાતુની સ્પષ્ટતા હશે તો જ આના ઉત્તરો આવડશે. પ્રયત્ન કર્યો?

ચાલો, ઉત્તર જોઈએ.

1. ખોટું. ‘જાગવું’ એ અકર્મક ધાતુ છે.
2. ખરું.
3. ખરું.
4. ખોટું. ‘ખોલવું’ સકર્મક ધાતુ છે. તેથી ‘ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં’ - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.
5. ખરું.

હવે તમને કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ વચ્ચેનો બેદ સમજાયો હશે. હવે આપણે પ્રેરક વાક્યરચના જોઈએ.

પ્રેરક વાક્યરચના:

તમે જોયું કે કિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય, કિયા કરવા પાછળ જેનો કોઈ હેતુ હોય કે કિયા અંગે જેની જવાબદારી હોય તેને કર્તા હેઠેવાય. હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

અ) માળી જાડ કાપે છે.

બ) સાહેબ માળી પાસે જાડ કપાવે છે.

આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? વાક્ય અ) અને બ) - બન્નેમાં ‘જાડ કાપવા’ની કિયા તો માળી જ કરે છે. અર્થાત્, માત્ર ‘કિયા કરનાર’ના અર્થમાં જોઈએ તો બન્ને વાક્યમાં કર્તા ‘માળી’ જ છે, પણ કયું જાડ કાપવું, કયું ન કાપવું, કેટલું કાપવું - વગેરે સંદર્ભ નિયંત્રણ, હેતુ અને જવાબદારી જોઈએ તો વાક્ય અ)માં ‘માળી’નાં અને વાક્ય બ)માં ‘સાહેબ’નાં છે. તેથી વાક્ય અ)નો કર્તા ‘માળી’ અને વાક્ય બ)નો કર્તા ‘સાહેબ’ છે. તો વાક્ય બ)માં ખરો કર્તા કોણ? કિયા કરનાર અલગ છે અને નિયંત્રણ-જવાબદારી આદિ અન્યનાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં એમ કહી શકાય કે ‘સાહેબ’ કિયા કરવા માટે પ્રેરનાર છે, તેથી તે પ્રેરક કર્તા છે. અને ‘માળી’ માત્ર કિયા કરનાર છે. તેથી તે ‘પ્રેરિત’ કર્તા છે. પ્રેરિત કર્તાને ‘પાસે, દ્વારા’ જેવાં નામયોગી કે કર્મસૂચક ‘-ને’ પ્રત્યય લાગે છે. તેથી ખરેખર કિયા ન કરનાર, પરંતુ કિયા પર નિયંત્રણ ધરાવનાર, કિયાની જવાબદારી

ધરાવનાર પ્રેરક કર્તા મુખ્ય કર્તા ગણાય છે. આ પ્રકારની વાક્ય રચનામાં કર્તાની પ્રેરણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેને ‘પ્રેરક’ વાક્યરચના કહે છે.

નોંધ:

વાક્યરૂપાંતર વખતે પ્રેરક અથવા પ્રેરિત કોઈ પણ કર્તા ઉમેરી શકાય. જેમ કે:

- માળી જાડ કાપે છે. - કર્તારિ
- સાહેબ માળી પાસે જાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરક કર્તાનું ઉમેરણ.
- માળી તેના દીકરા પાસે જાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરિત કર્તાનું ઉમેરણ.

નીચે કેટલાંક કર્તારિ અને પ્રેરક વાક્યો આખ્યાં છે. તે ધ્યાનથી વાંચો. આમાં તમને સકર્મક અને અકર્મક બન્ને ધાતુ જોવા મળશે. બન્નેમાં પ્રેરક કર્તા ઉમેરાઈ શકે.

કમ કર્તારિ પ્રયોગ

પ્રેરક વાક્યરચના

1. વિદ્યાર્થીઓએ શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વાવ્યાં.	શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વવડાવ્યાં.
2. કુસુમાયુધ સૂર્ય ગયો.	માએ કુસુમાયુધને સૂર્યવડાવ્યો.
3. મમ્મીએ છૂંધાનું તપેલું તડકામાં મૂક્યું.	મમ્મીએ મારી પાસે છૂંધાનું તપેલું તડકામાં મુકાવ્યું.
4. પણી મેં દફતરમાં મારી નોટો ભરી.	પણી મેં એની પાસે જ દફતરમાં મારી નોટો ભરાવી.
5. એ સાંજે અમે બધાં ખૂબ હસ્યાં.	એ સાંજે નીલેશભાઈએ અમને બધાંને ખૂબ હસાવ્યાં.

હવે તમે કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવેપ્રયોગ અને પ્રેરકરચનાથી પરિચિત છો. શક્ય હોય તો તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિ વાંચતી વખતે તમારી સામે જે વાક્યો છે તે સ્થિતિ, કિયા કે પ્રાક્તિયા - શું દર્શાવે છે તે જોજો. અને જો તે કિયા હોય તો કર્તારિ છે કે કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગ છે કે પ્રેરક રચના છે - તે જોજો. તેના દ્વારા લખાણમાં કેવી સચોટતા કે સાર્થકતા ઉમેરાય છે તે જોજો.

વાક્યરૂપાંતર

મિત્રો, કોઈ એક જ વાત વધુ સચોટતાથી વ્યક્ત કરવા માટે આપણે જુદી જુદી રીતો અપનાવતા હોઈએ છીએ. તેમાંની એક રીત છે, વાક્યરૂપાંતર. તમે અત્યાર સુધી વિવિધ વાક્યપ્રકાર ભણી ગયાં છો. ચાલો, આજે એક પ્રકારમાંથી બીજા પ્રકારમાં રૂપાંતર કરીએ.

વિધિ-નિષેધ:

તમે ૭મા ધોરણમાં વિધિવાક્ય અને નિષેધ વાક્ય વિશે વિગતે અભ્યાસ કર્યો છે. તમે ભણ્યા છો કે બે પ્રયોજનથી ભાષક આ વાક્યરૂપાંતર કરે છે. ૧. વાક્યનો અર્થ બદલવા માટે અને ૨. જુદી રીતે અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે.

૧. નકાર ઉમેરાં મૂળ અર્થ બદલાય :

- તેસા ફરીથી બોલ્યા.
- તેસા ફરીથી ન બોલ્યા.

૨. નકાર ઉમેરાય પણ મૂળ અર્થ ન બદલાય :

- પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય.
- પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ શક્ય ન ગણાય.

મૂળ અર્થ જાળવીને નકારમાં ફેરફાની વિવિધ રીતો :

(અ) બે વખત નકાર ઉમેરવાની :

- ‘ઘરકામ કર્યું છે’.
- મેં ઘરકામ નથી કર્યું, એવું નથી.

(બ) વિલદ્વાર્થી શબ્દ સાથે નકાર ઉમેરવાની :

- હું આ બધું જાણું છું.
- મારાથી કશું અજાણ્યું નથી.

ચાલો, તો નીચેનાં વાક્યોનું નિષેધમાં રૂપાંતર કરો :

1. એ લોકો કદાચ રસ્તો ભૂલ્યા હશે.
2. હું એના પર કવિતા લખતો.
3. શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની પાસે જૂદું બોલું ?

4. વીરચંદ ગાંધી થોડું જીવ્યા.

5. તમને સુરતનાં મનીષા દેસાઈ યાદ હશે !

નીચેનાં નિષેધ વાક્યોનું વિધિવાક્યમાં રૂપાંતર કરો :

1. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં ન ભણેલા લોકોની જેમ વર્તે છે.

2. ના પણા, આજે તમે ખોટું નથી બોલતા.

3. લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

4. એ નળના ફૂફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળને ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

5. સુશી, હું હમણાં નહીં આવી શકું.

મિત્રો, તમે કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવે અને પ્રેરક વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. આ વાક્યનાં રૂપાંતર કરી શકો ?

નીચેનાં વાક્યોનું કર્મણિમાં રૂપાંતર કરો :

1. જીવલો શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?

2. રજકણથી રાજુ હું, આખો પટ નહીં માંગુ.

3. આપણે આપણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ.

4. ઊક્કે હાથ લાંબા કર્યો.

5. જમાદારે ધૂજતે સાદે પૂછ્યું.

નીચેનાં કર્તારિ વાક્યોનું ભાવે વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલ્યો.

2. મહંત મંચ પર ચડ્યો.

3. સુશી ટેલિફોન પાસેથી ખસી ગઈ.

4. એ માંડ બોલી શકી.

5. દીદી અહીં નહીં આવે.

નીચેનાં કર્તારિ વાક્યોનું પ્રેરક વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ, સરનામું, ફોન નંબર બધું જ લાયું.

2. મહંતે અભિનિની પૂજા કરી.

3. બા બહાર પાણી આપવા આવે.

4. મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે નેં.

5. રીછના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબ બચ્યું.

નીચેનાં પ્રેરક વાક્યોનું કર્તારિ વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આપણે રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

2. જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને આટલો સંદેશો કહેવડાવજો.

3. જીવલાએ મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા.

4. બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે.

5. મામાએ ભાણેજને ઘોડી પરથી નીચે ઉતાર્યો.

આ સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો જોવા છે ?

નીચેનાં વાક્યોનું નિષેધમાં રૂપાંતર કરો :

1. એ લોકો કદાચ રસ્તો ભૂલ્યા હશે.

એ લોકોને કદાચ રસ્તો યાદ નહીં હોય.

2. હું એના પર કવિતા લખતો નહીંતો.

હું એના પર કવિતા નહીંતો લખતો એવું નહોતું.

3. શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની

શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની પાસે

પાસે જૂદું બોલું ?

સાચું ન બોલું ?

4. શ્રી વીરચંદ ગાંધી થોડું જીવ્યા.

5. તમને સુરતનાં મનીષા દેસાઈ યાદ હશે !

નીચેનાં નિષેધ વાક્યોનું વિધિવાક્યમાં રૂપાંતર કરો :

1. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં ન ભણેલા લોકોની જેમ વર્તે છે.

2. ના પણ્ણા, આજે તમે ખોટું નથી બોલતા.

3. લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

4. એ નળના કુંફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળ ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

5. સુશી, હું હમણાં નહીં આવી શકું.

નીચેનાં વાક્યોનું કર્મણિમાં રૂપાંતર કરો :

1. જીવલો શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?

2. રજકણથી રાજુ હું, આખો પટ નહીં માંગું.

3. આપણો આપણણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ.

4. ઉક્કે હાથ લાંબા કર્યા.

5. જમાદારે પ્રુજાને સાદે પૂછાયું.

નીચેનાં કર્તરિ વાક્યોનું ભાવે વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલ્યો.

2. મહંત મંચ પર ચડ્યો.

3. સુશીથી ટેલિફોન પાસેથી ખસી ગઈ.

4. એ માંડ બોલી શકી.

5. દીદી અહીં નહીં આવે.

નીચેનાં કર્તરિ વાક્યોનું પ્રેરક વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ સરનામું, ફોનનંબર બધું જ લખાયું.

2. મહંતે અઞ્જિની પૂજા કરી.

3. બા બહાર પાણી આપવા આવી.

4. મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે ને.

5. રોંધના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબ બચ્યું.

નીચેનાં પ્રેરક વાક્યોનું કર્તરિ વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આપણે રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

2. જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને આટલો સંદેશો કહેવડાવજો.

3. જીવલાએ મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા.

4. બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે.

5. મામાએ ભાણેજને ઘોડી પરથી નીચે ઉત્તર્યો.

તમારા જવાબો સાથે તપાસ્યું ? હવે, આ વાક્યરૂપાંતર તમને સમજાઈ ગયું હશે.

શ્રી વીરચંદ ગાંધી લાંબુ ન જીવ્યા.

તમે સુરતનાં મનીષા દેસાઈને ભૂલ્યા નહીં હોવ !

ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં અભણ લોકોની જેમ વર્તે છે.

ના પણ્ણા, આજે તમે સાચું બોલો છો.

લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

એ નળના કુંફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળ ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

સુશી, હું પણી આવી શકીશ.

જીવલાથી શી રીતે દેવું ભરાશે ?

રજકણથી રાજુ હું, આખો પટ નહીં મંગાય.

આપણાથી આપણણું હૃદય ખોલાય ના કાંઈ.

ઉક્કીથી હાથ લાંબા કરાયા.

જમાદારથી પ્રુજાને સાદે પૂછાયું.

દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલાઈ ગયું.

મહંતથી મંચ પર ચડાયું.

સુશીથી ટેલિફોન પાસેથી ખસી જવાયું.

એનાથી માંડ બોલી શકાયું.

દીદીથી અહીં નહીં અવાય.

આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ

સરનામું, ફોનનંબર બધું જ લખાયું.

મહંતે લોકો પાસે અઞ્જિની પૂજા કરાવી.

બાએ બહેનને બહાર પાણી આપવા મોકલી.

મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલાવે ને.

મનીષા દીદીએ રોંધના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબને બચાવ્યું.

રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને

આટલો સંદેશો કહેજો.

જીવલાની મોટી દીકરીએ ચોખા દળાવ્યા.

બધાં મીઠાઈ ખવડાવે છે.

ભાણેજ ઘોડી પરથી નીચે ઉત્તર્યો.

જયંત પાઠક

(જન્મ: 20-10-1920, અવસાન: 01-03-2003)

જયંત હિંમતલાલ પાઠકનો જન્મ ગોઠ (જિ.પંચમહાલ)માં થયો હતો. તેમણે દાહોદ અને સુરતની કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામગીરી કરી હતી. ‘મર્મર’, ‘સંકેત’, ‘વિસ્મય’, ‘મૃગયા’, ‘અનુનય’ વગેરે તેમના કવિતાસંગ્રહો છે ‘ક્ષણોમાં જીવું છુ’ તેમની સમગ્ર કવિતાનો ગ્રંથ છે.

‘વનાંચલ’ તેમની નોંધપાત્ર સ્મરણકથા છે. ‘આધુનિક કવિતા પ્રવાહ’, ‘આલોક’, ‘ભાવયિત્રી’, ‘કિમપિ દ્રવ્યમુ’ એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

વર્ષો પછી વતનમાં ગયેલા કાવ્યનાયકને વતનથી વિદાય થવાનું હોય છે ત્યારે અનુભવાતી પીડા આ સોનેટમાં વ્યક્ત થઈ છે. ઘણાં વર્ષો પછી જે વન-જન, ખેતર-કોતર, કુંગર-નદી મળ્યાં હતાં એમને છોડવાની ક્ષણ આવી ગઈ છે. જેમ ઢોર વેચાઈ ગયા પછી પોતાના મૂળ ઘરને ઝંખતું હોય એમ કવિ પોતાના મૂળ પરિવેશને ઝંખ્યા કરે છે. પગ ઉપડતા નથી. જેમ વહી ગયેલું પાણી પાણું આવતું નથી એમ વહી ગયેલો સમય પણ પાણો આવતો નથી. એક કૂતરો પણ થોડી વાર પાછળ પાછળ આવીને એની હદ પૂરી થતાં પાણો વળી જાય છે એ સ્વાભાવિકતાભર્યું આલેખન થયું છે. અંતે કાવ્યનાયકને બ્રમ થાય છે કે જેમ બાળક રિસાય અને એની મા એને પાછું બોલાવતી હોય એમ મને મારી મા બોલાવે છે. પણ આ માત્ર બ્રમ છે, હકીકિત નહિ. આમ વતનવિચ્છેદને કારણે અનુભવાતી કરુણાતાને ખૂબ સુન્દર રીતે કવિએ આ સોનેટમાં મૂકી આપી છે.

એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન, ઘણે વર્ષ મળ્યાં જે ક્ષણ,
મૂક્યાં કુંગર ને નદી, વતનનાં એ કોતરો, ખેતર;
આંખો બે રહી ભાગતી વળી વળી પાછી, ભીડ્યું એ ઘર
વેચાઈ ગયું ઢોર જેમ તલખે કોઢાર, છોડ્યું ધણ.

કેડી આગળ જાય, પાય અવળા, કેમે કરી ઊપડે;
આંખો જાય ભરાઈ વાટ તરુની કાંટાળી ડાળી નડે;
હૈયું ઉજરડાય રક્તટશિયા ફૂટે ધીમેથી જમે
આઘે વેકુરથી નદીની હજ્યે આ આંગળીઓ રમે.

ચાલો જીવ, જવાનું આગળ, નહીં આ કાળના વ્હેણમાં
પાછા ઉપરવાસ શક્ય વહેવું, પાણી લૂંછો નેણનાં;
ભારો લૈ ભૂતનો શિરે વણપૂછ્યે શા વેઠિયા ચાલવું
સાથે શાન, પૂરી થતાં હદ હવે એનેય પાછા જવું.

આઘે ખેતર જોઉં બે કર કરી ઊંચા મને વારતી-
એ મારી બ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી !!

(‘અંતરીક્ષ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્�ી શબ્દો

કોઢાર-દોરને બાંધવાની જગ્ગા; કેડી-સાંકડો પગરસ્તો, પગંડી; પાય-પગ; તરુ-જાડ; વેકુર-નદીની કંકરાવાળી જાડી રેતી; ઉપરવાસ-પવન કે પાણીના વહનની વિરુદ્ધ દિશા; ભૂત-ભૂતકાળ, થઈ ગયેલું; વેઠિયા-વગર મહેનતાણાર્થી કામ કરનાર

તળપદા શબ્દો

ભાળવું-જોવું; તલખવું-તલસવું, તડપવું; ભીડવું-બંધ કરવું; આઘે-દૂર; લૈ-લઈ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ગાયોનો સમૂહ-ગોધણા

સ્વાધ્યાય

- નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :
 - કવિને શાની ભ્રમણા થાય છે?
 - (A) બે હાથ ઊંચા કરી બોલાવતી માતાની (B) શહેરની ગીય વસ્તીની
 - (C) પોતાની પત્નીની (D) પુત્રની
 - વતનથી વિદાય થતાં કવિ અનુભવે છે....
 - (A) શહેરી દુનિયાની મજા મસ્તી (B) ઉલ્લાસ અને આનંદ
 - (C) વતન પ્રત્યેનો તિરસ્કાર (D) વતન માટેનો તલસાટ
- નીચેના પ્રશ્નનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
 - વતનથી વિદાય થતાં કવિ શેનાથી દૂર થઈ રહ્યા છે ?
- નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :
 - કવિના પગ આગળ જવા માંડ માંડ ઉપડે છે કારણ કે...
- નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર આપો :
 - વતનથી વિદાય થતા કવિની વેદના તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
 - કાવ્યપંક્તિ સમજાવો.

આઘે ખેતર જોઉં બે કર કરી ઊંચાં મને વારતી -
એ મારી ભ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી !!

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- વર્ગખંડમાં સમૂહમાં આ કાવ્યનું ભાવવાહી પઠન કરો.
- ‘મારાં બાળપણનાં સંસ્મરણો’ - વિશે નિબંધ લખો.
- ‘વનાંચલ’ સ્મરણાકથા મેળવીને તેનો તમને ગમતો અંશ સંમેલનમાં કે વર્ગખંડમાં વાંચી સંભળાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- વતનથી વિદાય થતાં કવિ અનેક પ્રિય સંબંધોને, વસ્તુઓને છોડીને જાય છે, છતાં કવિ કાવ્યની શરૂઆતમાં જ લખે છે...

‘એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન... મૂક્યાં કુંગર ને નદી’ બધું છોડી દીધું એમ સૂચવવા કવિએ ‘મૂક્યું’, ‘મૂક્યાં’ કિયાપદો વાપર્યા છે, જે વિશેષ અર્થમાં વપરાયાં છે તે નોંધો.
- ભાવની સમૃદ્ધિ વધારવા કવિએ ઉપમા અને રૂપક જેવા અલંકાર યોજ્યા છે તે જુઓ...’ નહીં આ કાળના વહેણમાં પાછા ઉપરવાસ શક્ય વહવું’ (રૂપક), ‘વેચાઈ ગયું ઢોર જેમ તલખે કોઢાર’(દાણાંત), ‘વણપૂછ્યે શા વેઠિયા ચાલવું’ (ઉપમા).
- કવિ વતનની માયા સહજ રીતે છોડી શકતા નથી. આ વિહ્લવળતા અસરકારક રીતે ‘વળી વળી’ (વળી શબ્દના પુનરાવર્તન) દ્વારા સૂચવાઈ છે. જુઓ...

‘આંખો બે રહી ભાગતી, વળી વળી પાછી.’

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગામડાં પરી ભાંગ્યાં છે અને શહેરો બેફામ વિક્સી રહ્યાં છે તેવી સ્થિતિમાં કવિને વતન છોડતાં જે વેદના અનુભવાય છે તેની ચર્ચા કરવી.

પોતાના વતનનાં ઢોર-ઢાંખર, ઘર, વાડો, ખેતર, નદી, પર્વતો, કોતરો વગેરે આત્મીય સ્વજન જેવાં બની ગયાં છે પણ મન મક્કમ કરીને તે બધું છોડે છે. શહેરમાં ઉદ્દેશ વિનાનું મજબૂરીનું જીવન જીવવા વતન છોડનાર પોતાનો વિકાસ થતો છોવાનું સમજે છે તે કટાક્ષને પણ સ્પષ્ટ કરવો.

અંતિમ બે પંક્તિમાં ખેતરમાં બે હાથ ઊંચા કરી બોલાવતી પોતાની અને વતનની ધરતી મા દેખાય છે તે બ્રમણા હશે? ભાવપલટો સૂચવતી આ પંક્તિમાં વતન ઝુરાપાની વેદનાની પરાકાણ વ્યક્ત થઈ છે તે સમજાવવું.

સુરેશ જોખી

(જન્મ: 30-05-1921, અવસાન: 03-09-1986)

સુરેશ હરિપ્રસાદ જોખીનો જન્મ સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાના વાલોડ ગામમાં થયો હતો. વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાં ભાષાભવનના અધ્યક્ષ તરીકે સેવાનિવૃત્ત થઈ જવનના અંત સુધી વડોદરામાં જ વસ્યા. ‘મરણોત્તર’ અને ‘છિન્નપત્ર’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ તેમનો નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘જનાન્તિકે’, ‘ઈદમસર્વમ’, ‘ઈતિ મે ભતિ’ જેવા સંવેદનાસભર નિબંધસંગ્રહો છે. ‘કિંચિત્ત્વ’, ‘ચિંતયાભિ મનસા’, ‘અષ્મોધ્યાય’ જેવા વિવેચનગ્રંથો આપ્યા છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોડ પ્રાપ્ત થયા છે.

‘ગૃહપ્રવેશ’ વાર્તાસંગ્રહમાંથી લેવામાં આવેલી આ વાર્તામાં સમયના એક જ બિંદુ પર બે પરિસ્થિતિનું સમાંતર આલેખન થયું છે. જેમાં અસિતના ટેકનોલોજીના જ્ઞાનના કારણે થતો કૃષ્ણજન્મ, એની સાથે ભળેલું લોકોનું કૃતૂહલ અને આનંદનો પ્રસંગ છે. જ્યારે કિસનનો જન્મ કાનજી માટે આનંદનો અવસર નથી. અહીં કૃષ્ણના જન્મની પરિસ્થિતિ હળવી શૈલીમાં રજૂ થઈ છે તો કિસનના જન્મની પરિસ્થિતિ અત્યંત કરુણાતાથી રજૂ થઈ છે. વાર્તાના અંતે કાનજી પોતાના દીકરાના પગ તોડાવીને જવનભર ભીખ દ્વારા રૂપિયા કમાવાનો રસ્તો કરી દે છે. માણેકની લાચારી અને દુઃખ વધારે પીડાદાયક છે. એક માને એના બાળકનું મુખ પણ બતાવ્યા વગર જવનભર અપંગ બનાવી દેવા માટે મોકલી આપવામાં આવે છે. આમ, જન્મની બે પરિસ્થિતિને એક સાથે બતાવીને વાસ્તવિકતાને અત્યંત કરુણા રીતે આલેખાઈ છે.

ઘડિયાળમાં સાડા અગિયાર થયા હતા. હવે અર્ધા કલાકની જ વાર હતી. લાલ કિનખાબના પડદાની પાછળ કૃષ્ણજન્મની બધી જ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. વૃન્દાવનદાસનો મોટો દીકરો અસિત અમેરિકા જઈને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગનું ખાસ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી આવ્યો હતો. એણે બધાંને આશ્રયમાં ગરકાવ કરી નાંબે એવી તરકીબ રચી હતી. કારાગૃહમાં કૃષ્ણનો જન્મ, વર્ષા, વસુદેવનું કૃષ્ણને લઈને જમુના ઓળંગીને ગોકુળ જવું, આ બધું વીજળીની કરામતથી તાદ્દશ બનતું એ બતાવવાનો હતો. આથી બધાં આતુર હતાં. લાલ કિનખાબનો પડદો ક્યારે ખૂલે તેની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

સ્ટેશનની ઘડિયાળમાં સાડા અગિયારનો ટકોરો હમણાં જ પડ્યો હતો. જનતા એકસપ્રેસમાં ઊતરેલા પેસેન્જરોને લઈને બસ શહેર ભણી ઉપડી ચૂકી હતી. બસ-સ્ટેન્ડ સૂમસામ હતું. પાસેની ખુલ્લી જગ્યામાં ફાટીતૂટી ગુણપાત ને કેરોસીનના કાટ ખાયેલા પતરાનું છાપરું કરીને ત્રણ-ચાર કુટુંબ આશ્રય લઈ રહ્યાં હતાં. એમાંના એક ‘ઝૂપડા’માં ફગફગિયો દીવો ટમટમતો હતો. કોઈ સ્ત્રીના કણસવાનો અવાજ એ નિઃસ્તબ્ધતામાં સંભળાતો હતો. પણ એ ઝૂપડાની વસતિએ એના પર ધ્યાન આપ્યું હોય એમ લાગતું નહોતું. ત્યાં અર્ધા ઊંઘમાં અને અર્ધા જાગતા - એવી અવસ્થામાં કોઈ બોલતું સંભળાયું - ‘એલા કાનજી, માણકી કણસે છે, જરા જઈને જો તો ખરો!’

બીજાએ પણ એવા જ અવાજે જવાબ આપ્યો, ‘એમાં હું જોવા જાવું’તું. વખત થિયો લાગે છે.’

અંધારે ખૂણોથી કોઈ ડોસી ખોખરા કર્કશ અવાજે બબડી, ‘માણકીય જબરી ને એના પેટમાંનું છોકરું ય જબરું માણું! ટંકણખાર દીધો તોય કાંઈ નો વળ્યું. હવે કાંઈ આવનારને પાછું ઠેલાય? કર કાંઈ બાપલા! છૂટકો છે?’ ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો. માણેક કરાંજતી હતી, આકાશને કદીક વીજળી વીધી જતી હતી. ભારે કડાકો થતો હતો ને ભારે વરસાદ માથે ઝજૂમી રહ્યો હતો.

ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો. ઉપરના ઓરડામાં વિશાખા અને ધનજ્ય ટોળા વચ્ચેથી સરી જઈને

વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. તેમને એમ લાગ્યું કે હવે તો નીચે જવું જ પડશે. વૃન્દાવનદાસ અને એમની મંડળી બેઠકમાં ભાગવતનું શ્રવણ કરતી હતી તે પણ હવે વખત થવા આવ્યો જાણી ઠકોરજીના ઓરડા તરફ આવવાની તૈયારીમાં હતી. મધુસૂદન અને એની મિત્રમંડળી બ્રિજનાં બે રબર પૂરાં કરીને અસિતની કરામત જોવા યથાસ્થાને ગોઠવાઈ જઈને ટોળટ્યાં હાંકી રહી હતી. અસિત સાવ નિશ્ચિંત બનીને એક બાજુએ રીતા જોડે વાત કરતાં કરતાં હસી હસીને બેવડ વળી જતો હતો. ત્યાં શણિયું પહેરીને મુખ્યાજી આવ્યા. નિજમંદિરમાં જઈને છેલ્લી તૈયારીમાં એ પરોવાઈ ગયા. કૃષ્ણજન્મનું મુહૂર્ત નિકટ ને નિકટ આવતું ગયું. ભીત પરના ઈલેક્ટ્રિક ઘડિયાળનો મોટો તથા નાનો કાંટો એક બીજાની નજીક આવવા લાગ્યા.

સ્ટેશનના ઘડિયાળના કાંટા પણ એકબીજાની નજીક આવતા જતા હતાં. માથા પર જરૂરી રહેલાં વાદળ તૂટી પડ્યાં હતાં. વરસાદની ઝડી વીજાવા લાગી હતી. બસ-સ્ટેન્ડ પાસેનાં છાપરાં ઊંઠું ઊંઠું થઈ રહ્યાં હતાં. સૂસવાતા પવનના અવાજમાં હમણાં જ સ્ટેશનને ગજાવી મૂકીને આવેલા ગુજરાત મેલના અવાજમાં માણેકના કરાંજવાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાતો ન હતો. પેસેન્જરોને કારણે બસ-સ્ટેન્ડ વળી થોડી વારને માટે જાગતું થયું, પળવારમાં એ લીલા સમેટાઈ ગઈ. ધીમે ધીમે નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. વરસાદ એકધારો પડવા મંચ્યો. એકાએક ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો ને નિઃસ્તબ્ધતાને વીંધીને નવા જન્મેલા બાળકનું રૂદન ગાજ ઊઠ્યું.

ઘડિયાળના બે કાંટા બેગા થતાં સાથે જ ડિનખાબનો લાલ પડદો સરરર કરતોકને સરી ગયો. આકાશમાંથી તેજનો પુંજ અવતરતો હોય તેમ જબકારો થયો. દેવકીના ખોળામાં બાળકને રૂપે એ તેજ પુંજ જૂલવા લાગ્યો. કારાગૃહના અંધકારમાં એ તેજપુંજ અજવાણું પાથરતો હતો. ઘડીક બહારનો જબકારો અંદર ઢોકિયું કરી જતો હતો. એકાએક કાંસા, જાલર, મંજુરા ને શાંખનો તુમુલ ધ્વનિ થયો. બહાર બેઠેલા રામદીન શરણાઈવાળાએ પ્રભાત નો'તું થયું છિતાં બિભાસના સૂર છેડ્યા. પ્રેક્ષકો ઊભાં થયાં. કૃષ્ણજન્મના રંજન કાર્યક્રમનું એક પર્વ પૂરું થયું.

ઝંપડાની દુનિયા સળવળી ઊઠી હતી. જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. જુદા જુદા અવાજો સંભળાતા હતા - 'દેવજી હું કહું છું ઈમ કર! ઈમાં કાનજીનું કામ નંઈ.'

'પણ ઈ વેલજ ડોહાની આ ઘડીએ કુણ ભાળ કાઢે ? લો તારે અમને કહો છો તિ તમે જ જાવને મારા ભઈ ?'

બીજો જરાક ધીમો અવાજ સંભળાયો, 'એલા એ ગમાર, જરા ધીમો બોલતો જા, માણકી હાંબળહે ને તો બચાડી દુઃખી થાહે.' જેને ઉદ્દેશીને આ કહેવામાં આવ્યું તે કટાક્ષમાં બોલ્યો. 'દખી તો થઈ જ છે ને, નહીં તો મેઘલી રાતે ભીજાતી આપણા બેંગી હોત કાંઈ ? હોનાના હિંડાણે જૂલતી ના હોત ?'

એના જવાબમાં કોઈ બોલ્યું. 'અરે બહીલા, જાંઝી લપ મેલો ને, હાલો મારી હારે, પરતાપગંજમાં જતાં પેલું નાળું નથી ભાળ્યું લ્યા, ત્યાં ઓલ્યાં છાપરાં દીકાં કની ? ત્યાં જાવાનું છે.'

એના જવાબમાં કોઈ બોલ્યું, 'ના બહીલા. ઈ આપણું કામ નંઈ આ પાણી પડે છે ઈ તો જુઓ ! ઘૂંઠણસમાં પાણી ના હોય તો મને કેજો.'

બીજો વધારે આકળો થઈને બોલ્યો 'લ્યા મેલને ઈ ને પડતો ! હાલ કાનજી, લઈ લે છોરાને, લે હું મોર થાઉં છું ?' બાળકના રૂદનનો અવાજ બહાર આવ્યો. કાદવ ખૂંદતાં ચાર પગલાંનો ડબડબ અવાજ એ રૂદનમાં ભળી ગયો. વરસાદ વરસતો રહ્યો, પવન વીજાતો રહ્યો. ઘડિયાળના કાંટા છૂટા પડ્યા. છૂટા પડીને આગળ વધવા લાગ્યા.

ઘડિયાળ તરફ હવે કોઈની નજર નો'તી, અસિતની માયાવી સૂચિને બધા સત્બધ બનીને જોઈ રહ્યાં હતાં. સામે મુખ્યાજીએ રચેલો અન્નકૂટ હતો. એમાં પણ રંગોની યોજના ભારે ચાતુરીપૂર્વક કરી હતી. હવે વસુદેવ કૃષ્ણને લઈને ગોકુળ જવાની તૈયારીમાં હતા. દેવકી કેમે કરી માનતી નો'તી, હાથ હલાવીને કરગરતી હતી. પશ્ચાદ્ભૂમાં શરણાઈનો કરુણ સૂર ઘૂમી રહ્યો હતો. અસિતની તરકીબથી હવે ગાઢ વર્ષાનું દશ્ય આબેહૂબ રજૂ થયું હતું. આખરે વસુદેવે કૃષ્ણને હાથમાં લીધાં, ધાબમાં જાળવીને મૂક્યા, અંગૂઠો ધાવતા, વટપત્રમાં સૂતેલા ભગવાનના મોટા પર ભુવનમોહન હાસ્ય હતું. વસુદેવ આગળ ચાલ્યા.

કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા. ઘૂંઠણસમાં પાણીને ડહોળતા આગળ ચાલ્યા, બાળકના રૂદનનો ભાર ઊંચ્યુંને આગળ ચાલ્યા. માણેકના કરુણા ચિત્કારે એમનો પીછો પકડ્યો તો ય આગળ ચાલ્યા; ઘૂંઠણસમાં પાણીને ખૂંદતા કાનજીને દેવજી આગળ ચાલ્યા; માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી, ઘડિયાળના કાંટા એક બીજાથી છૂટા પડીને આગળ ચાલ્યા.

વસુદેવ વરસતા વરસાદમાં જમનાજને કાંઠે આવ્યા. નહી તો બંને કાંઠે છલકાય ! અસિતે ભારે કરામત કરી હતી. દીવા બધા બુજીએ ગયા હતા. તેજપુંજ જેવા કૃષ્ણ ભગવાનને વચ્ચે વચ્ચે જબકી જતી વીજળી સિવાય બીજું કશું હવે દેખાતું નહોતું, ઘડીભર તો આ કરામત છે તેથી બધાં ભૂલી ગયાં. જ્યવતી શેઠાણી તો હાથ જોડીને ભક્તિભાવથી ઊભાં જ રહી ગયાં. વસુદેવે જમનાનાં પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો ત્યાં એકદમ પાણીને ડહોળતો સરરર કરતોકને અવાજ આવ્યો. બધાં ઘડીભર ચમકી ગયાં. કૃષ્ણ ભગવાનને માયે નાગે છાયા કરી. ભક્તોએ હાથ જોડ્યા, બીજાં કુતૂહલથી વિસ્ફારિત નેત્રો જોઈ રહ્યાં, ને વસુદેવ આગળ વધતા રહ્યા.

‘વેલજ ડોછા ! છો કે ?’

‘કુણ સે ?’

ઘોઘરા અવાજે દમિયલ ડોસાએ ઉધરસનો ઠણકો ખાતાં ખાતાં જવાબ વાળ્યો, ‘ઈ તો હું ને કાનજી, ઝટ આવો ભા, આ છોરો લાવ્યા છિયે, જરા એના ટાંટિયા વાળી લો ને !’

ડોસો બોલ્યો, ‘હાવ બેઠો રિયે ઈમ કરવું સે કે પછી લાકડીને ટેકે હાલીને ભીખ માંગો ઈમ કરવું છે ?’

કાનજી બોલ્યો, ‘હાવ પાંગળો ના કરતા દાદા; અક્કરમીએ મધરાતે આંઈ જનમ લીધો, નકર...’ એનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

દેવજીએ કહ્યું. ‘હાલ હવે, ગાંડા કાઢ્ય મા, છોરો આયવો છે તો રોટલાની જોગવાઈ કરવી કે નંઈ ? તું તો એને ભાણાવી ગણાવીને લાટસાહેબ બનાવવાનો હતો, નંઈ ?’

‘દેવા, છોરો તો છે હાવ કિસન ભગવાન જેવો, આખરે છોરો તો માણકીનો ને !’ એમ કહેતાંકને વરસોના અનુભવી હાથોએ પળવારમાં બાળકના વુંટણને મરડીને ટાચકા ફોડી નાંખ્યા. બાળકની ચીસ હવાને વીંધી ગઈ.

દેવજી બોલ્યો, ‘કાલ્ય હવારે રૂપિયો દઈ જાશું. લે, હાલ્ય લ્યા’ કાનજી, હવે તારો છોરો ભૂખે નંઈ મરે !’ પાણીમાં પડતાં પગલાંનો ડબ ડબ અવાજ સંભળાયો. એ પગલાંને બાળકના રુદ્ધનનો ભાર જાણો ઘૂમરીઓ ખાઈને વળગતો હતો, ભીસતો હતો, ને એ પગલાં ડબ ડબ અવાજ કરતાં આગળ વધી રહ્યાં હતાં.

ભગવાન ગોકુળ પહોંચ્યા, ગોકુળમાં ઉત્સવ મચ્યો. જશોદા મૈયાએ કૃષ્ણકુંવરને શાણગાર્યા. નજર ન લાગે માટે ગાલે મેશનું ટપકું કર્યું. ગોકુળ આખું ટોળે વળ્યું. ગોપબાળના આનંદરવથી વનરાજી ગાજી ઊંડી. પંચાજરી વહેંચાઈ, શરણાઈએ લલિત રાગ છેડ્યો, અસિત ખેલ પૂરો કરીને બહાર આવ્યો. બધાં એને વીંટળાઈ વળીને શાબાશી આપવા લાગ્યાં. બ્રિજની મંડળી ફરી જામી, વિશાખા અને ધનંજ્ય ફરીથી અધૂરી પ્રણયગોછિને પૂરી કરવા ઉપલા માળે બધાંની નજર સરકાવી ચઢી ગયાં. વૃંદાવનદાસની મંડળીનું ભાગવત પારયણ આગળ ચાલ્યું. જ્યાવતી શેઠાણીએ હાલરૂં ઉપાડ્યું.

‘જાગો નન્દકે લાલ, ભોર ભયી’

માણેકની ચીસે પાછા ફરેલા કાનજી અને દેવજીને વધાવ્યા. ‘મને હિનું એક વાર મોહું તો દેખવા દેવું’ તું ! લાવો મારે ખોળે, લાવો મારા કુંવરને...’

દેવજીએ કહ્યું. ‘ગાંડી થા મા માણકી, તારો નંદકુંવરને કોઈ ચોરી નથી ગયું, લે, આ તારો છોરો.’ કાનજીની સામે ચિત્ર ખડું થયું. ધખતી બપોરે માણેકની સાથે એ પતરાની નાનકડી ગાડીમાં પાંગળા કિસનને શહેરના રસ્તા વચ્ચે થઈને ખેંચી રહ્યો છે, પોતે આંધળો છે, દીકરો પાંગળો છે, દુનિયા દેખતી છે, ભગવાન કૃપાળું છે. મૌંમાં ધાન છે, દુનિયા પર વૈકુંઠ છે. ભગવાન ગોકુળથી પધારીને મથુરાના રાજા થયા છે, બધાં સુખી છે.

માના ખોળામાં બેસીને માતાની અશ્રુધારામાં નહાતો કિસન જાણો કે પિતાની આંખ સમક્ષ તરવરી ઊંઠતા ભાવિના દર્શનને જોતો હોય એમ એકાએક હસી પડ્યો, પણ મેઘલી રાતના એ અંધારામાં માણેકને એ હાસ્ય દેખાયું નહીં.

(‘ગૃહપ્રવેશ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

કિનખાબ-જરીબુહુણા વણાટનું એક જાતનું કાપડ; તરકીબ-યુક્તિ; સૂમસામ-એકદમ શાંત; આશ્રય-આશરો; ફગફળિયો દીવો-જેની જ્યોત હાલકડેલક થતી હોય તેવો દીવો; કણસવું-દુઃખને લીધે ઊહકારા કરવા; તુમુલ-દારુણ, ભયાનક; પ્રભાત-સવાર; લિબાસ-પોશાક, પહેરવેશ; પર્વ-તહેવાર, ઉત્સવ; કરામત-કારીગરી; બોર-પરોઢિયું; અક્કરમી-અભાગીયું

તથપદા શબ્દો

થિયો-થયો; બઈ-ભાઈ; નો-ના; બચાડી-બિચારી; નો'તુ-ન હતું, નહોતું; મેલો-મૂકો; ડોહા-ડોસા; મોરે-મોખરે, આગળ; ભાળ-પતો, ખબર; આઈ-અહીં; ઈમાં-એમાં; કાઢ્ય-કાઢ; હાંભળહે-સાંભળશો; કુણ-કોણ; હોનાના-સોનાના; દખી-દુઃખી; ભાષ્યું-જોયું; હારે-સાથે; કાલ્ય-કાલ; હાવ-સાવ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સવાર×સાંજ; આનંદ×શોક

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) લાલ કિનખાબનો પડદો ક્યારે ખૂલે તેની લોકો રાહ જોઈ રહ્યા હતા કારણ કે...
 - (A) વીજળીની કરામતથી કૃષ્ણજન્મનું દશ્ય ઊભું થવાનું હતું.
 - (B) માણકી બાળકને જન્મ આપવાની હતી.
 - (C) કિનખાબનો પડદો ખરેખર લીલા રંગનો હતો.
 - (D) નાટક રજૂ થઈ રહ્યું હતું.
- (2) આ પાઠમાં લેખક શું કહેવા માગે છે ?
 - (A) લેખક કશું જ કહેવા માગતા નથી.
 - (B) કૃષ્ણજન્મનું મહત્વ સમજાવવા માગે છે.
 - (C) સમાજની જુદી જુદી બે પરિસ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરવા માગે છે.
 - (D) પૈસાદાર લોકો જ પુણ્યશાળી છે.
2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
 - (1) હાવ બેઠો રિયે ઈમ કરવું સે કે પછી લાકડીના ટેકે હાલીને ભીખ માંગે ઈમ કરવું છે ? - આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?
 - (2) ફગફળિયો દીવો બુઝાઈ જવાની સાથે બીજી કદ કદ ઘટના બની ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ગણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :
 - (1) અસિતે કૃષ્ણજન્મની કદ તરકીબ રચી હતી તે જણાવો.
 - (2) કાનજ અને દેવજ બાળકને લઈને ક્યાં જતા હતા ? શા માટે ?
4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઈ લીટીમાં જવાબ આપો :
 - (1) નિજમંદિરમાં ઊભું કરેલું કૃષ્ણજન્મોત્સવનું દશ્ય વર્ણવો.
 - (2) નવજાત બાળકની કરુણતાને તમારા શબ્દોમાં આલોખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ગરીબી અને અગવડમાં જીવતા લોકોની મુલાકાત લઈને તેની હકીકત વર્ગખંડમાં કે શાળા સંમેલનમાં રજૂ કરો.
- તમારા જન્મોત્સવની ઉજવણી અનાથાશ્રમમાં કે ફૂટપાથ ઉપર રહેતાં બાળકોની સાથે કરો.
- તમારા ગામમાં ઉજવાયેલા જન્માષ્મીના તહેવાર ઉપર અહેવાલ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- બે વિરોધાભાસ ધરાવતી કથાઓને સમાંતરે વર્ણવી વિશિષ્ટ રીતે આ વાર્તાનું આલેખન લેખકે કર્યું છે. લેખકે ‘ફાટીતૂટી ગુણપાટ’, ‘કાટ ખાયેલા પતરાનું છાપરું’, ‘જુંપડાં’ અને ‘ફગફગિયો દીવો’ - જેવા ઓછા શબ્દોથી ગરીબાઈનું તાદ્શ વર્ણન કરી દીધું છે તે ધ્યાનમાં લો.
- “કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા. ઘૂટણસમાં પાણી ડહોળતા આગળ ચાલ્યા, બાળકના રુદ્ધનનો ભાર ઊંચકીને આગળ ચાલ્યા...”
આ ગદ્યખંડમાં લેખકે ‘આગળ ચાલ્યા’ કિયાપદનું વારંવાર સહેતુક પુનરાવર્તન કર્યું છે. નવજાત બાળકને પગ વાળવા માટે લઈ જતા કાનજી અને દેવજીને રોકનારાં અનેક પરિબળો છે પરંતુ એ બધાની અવગણાના કરીને તેઓ ચાલ્યા જાય છે એમ સૂચવવા લેખકે ‘આગળ ચાલ્યા’ શબ્દોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મનુષ્યો ઉત્સવપ્રિય છે. આપણો ત્યાં અનેક ઉત્સવો જુદા જુદા હેતુથી ઉજવાય છે, ધાર્મિકતા, પરંપરા, દેખાદેખી, ભક્તિ-આરાધના માટે, કોઈક નિહિત સ્વાર્થ માટે તો મોટે ભાગે આનંદ માટે ઉત્સવો ઉજવાતા હોય છે. ઉત્સવ વિશેની સાચી સમજ કેળવાય તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

પ્રસ્તુત વાર્તામાં બે દશ્યો એક સાથે દર્શાવાયાં છે. એક કૃષાજન્મનું અને બીજું ભિખારીને ત્યાં જન્મતા બાળકનું. બંને જન્મોત્સવની સરખામણી અંતિમ છેડાની છે. કૃષાને જળ, નાગ, નંદ સૌ થકી રક્ષણ મળે છે જ્યારે ભિખારી કાનજીને ત્યાં જન્મેલા સાજા બાળકને જન્મતાંની સાથે જ મજબૂરીને કારણે અપંગ બનાવી દેવામાં આવે છે જેથી તેને ભીખ મળી રહે. આ વિરોધાભાસ વ્યક્ત કરી આપણા સમાજમાં ધનિક અને ગરીબના જે ભેદ છે તે ઉપર લેખકે કરેલો કટાક્ષ સ્પષ્ટ કરવો. ધનિક-ગરીબની ખાઈ પૂરવા શું કરી શકાય તેની વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. વિદ્યાર્થીઓ ગરીબ કે ધનિકના ભેદ ન કરે તેમ કરવું.

રાજેન્દ્ર શાહ

(જન્મ: 28-1-1913, અવસાન: 10-1-2010)

રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ કપડવંજના વતની હતા. ‘ધનિ’, ‘આંદોલન’, ‘ઉદ્ગીતિ’, ‘શાંત કોલાહલ’, ‘મધ્યમા’, ‘વિષાદનો સાદ’, વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘મોરપીઠ’, ‘આંબે આવ્યા મૌર’ જેવા બાળકાવ્યના સંગ્રહો છે. એમણે કેટલાંક પદ્ય રૂપકો, એકાંકીઓ, વાર્તાઓ અને અનુવાદો પણ આપ્યા છે. ‘ધનિ’ કાવ્યસંગ્રહ માટે તેમને ‘શાનપીઠ’ પુરસ્કાર મળ્યો હતો. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલા હતા.

આ ગીતમાં આપણી વ્યથા એ બીજાને મન રસની કથા હોઈ શકે, એટલે વ્યથાને સહન કરવી અને કોઈને ફરિયાદ ન કરવી એ આ ગીતનો ભાવ સૌદર્યરાગી રીતે આલેખ્યો છે. માણસો વિનાના મારગ પર આપણે આપણા જ શર્ષ્ટો ગાતાં ચાલવાનું છે. કોઈ ગામ આવે, અનેક લોકોને મળીએ છતાં આપણે તો એકલા જ ચાલવાનું છે, ભલેને સરસ તારા મઢી રાત હોય કે રણનો તડકો હોય, આપણી વ્યથાને આપણે જ સહન કરવાની છે. મનમાં ભલે દૃઃખોનો અભિન્હોય પણ બહારથી તો શીતળતા જ રાખવાની છે. સરળ બાનીમાં લખાયેલું આ ગીત જીવનની એક હકારાત્મક બાજુને રજૂ કરે છે.

બોલીએ ના કંઈ,

આપણું હૃદય ખોલીએ ના કંઈ, વેણાને રૂહેવું ચૂપ;

નેણા ભરીને જોઈ લે વીરા !

હેણાનાં પાણી ઝીલનારું તે સાગર છે વા કૂપ !

વનવેરાને મારગ વિજન,

સીમ જ્યાં સૂની ગુંજતી કેવળ આપણું ગાયું ગાન ;

ગામને આરે હોય બહુ જન,

લખનો મેળો મળિયો રે ત્યાં કોણાને કોની તાન ?

માનમાં જવું એકલ, વીરા !

તારલિયો અંધાર કે ઓઢી રણનો દારુણ ધૂપ !

આપણી વ્યથા,

અવરને મન રસની કથા, ઈતર ના કંઈ તથા.

જરવી એને જાણીએ, વીરા !

પ્રાણમાં જલન હોય ને તોયે ધારીએ શીતલ રૂપ !

(‘શુંતિ’માંથી)

શબ્દ-સમૂહતી
શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

વેણ-વચન, બોલ; વીરા-ભાઈ (બેન ભાઈને વીરો કહે છે); નેણ-નયન, નેત્ર, લોચન; વા-વાયુ, પવન; કૂપ-કૂવો; વથા-શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખ, પીડા; ઈતર-બીજું, અન્ય; તારલિયો અંધાર-માત્ર તારાનો જ પ્રકાશ ધરાવતો હોય તેવો અંધકાર; વિજન-માણસની અવરજવર વિનાનું, વેરાન; આરે-છેટે (અહીં)પાદરે; દારુણ-ભયાનક, વિકરાળ; ધૂપ-તડકો; અવર-બીજું; લખનો મેળો-લાખો માણસોનો સમૂહ (અહીં)ટોળું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શીતળ×ઉષા; જલન×ઠડક; ધૂપ×છાયા; અંધારું×અજવાળું

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી બરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

(A) બોલવાની ના પાડે છે

(B) બોલવાનું કહે છે

(C) મૂંગા રહેવાની ના પાડે છે

(D) બોલવું પણ ધીમે ધીમે

(2) હૃદય ખોલવું એટલે ?

(A) બીજાની વાત સાંભળવી

(B) ઓપરેશન કરાવવું

(C) કશુ જ બોલવું નહીં

(D) પોતાના દિલની વાત બીજાને કહેવી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) બીજા લોકો શામાંથી આનંદ મેળવે છે ?

(2) વહેણના પાણીને કોણ જીલે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ગ્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિ આપણી વથામાંથી કેવી રીતે રસ્તો કાઢવાનું કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નના સાત-આठ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) ‘બોલીએ ના કાંઈ’ કાવ્યમાં કવિ માણસને શો જીવનબોધ આપે છે ?

(2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો - “માણમાં જલન હોય ને તોયે ધારીએ શીતલ રૂપ !”

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- દરેક કવિ ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે કાવ્ય સ્વરૂપ, ભાષા, શબ્દો દ્વારા કાવ્યની જે આંતરગુંથણી કરે છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવા જેવો હોય છે.

‘બોલીએ ના કાંઈ, આપણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ’ જેવી ગદ્યાંશની છાંટવાળી સાદી પંક્તિઓથી આ કાવ્ય ઉઘડે છે; અને પણી ચૂપ-કૂપ, વિજન-જન, ગાન-તાન, વથા-તથા જેવા પ્રાસસભર શબ્દોથી હલકી-ફૂલકી કાવ્યમાળા ગુંથાતી જાય છે.

- કવિ આ કાવ્યમાળામાં પ્રશ્નો પણ ગુંથતા ગયા છે. જુઓ....
 ‘વહેણાં પાણી ઝીલનારું તે સાગર છે વા કૂપ !’
 ‘લખનો મેળો મળિયો રે ત્યાં કોણને કોની તાન ?’
- અહીં પ્રશ્નો સાથે જવાબો પણ વણી લેવાયા જ છે. આ રીતે કાવ્યનો વિકાસ થતો ગયો છે. આ શૈલી કાવ્યમાં વારંવાર યોજાય છે તે અન્ય કાવ્યોમાં પણ પારખો.
- કવિની કમાલ ઓછા અને સરળ શબ્દોથી અમૂલ્ય બોધ આપવામાં છે. જુઓ... કવિ ‘જ’ જ શબ્દોમાં કેવું સત્ય વર્ણવી જાય છે...
 “આપડી વ્યથા, અવરને મન, રસની કથા.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત ગુજરાતી સાહિત્યકારોના ફોટોગ્રાફ સાથે પરિચય આપી ભીતપત્ર બનાવો.
- રાજેન્દ્ર શાહનાં અન્ય ગીતો વર્ગખંડમાં ગાઈ સંભળાવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

વીરા ! સંબોધનથી લખાયેલું આ કાવ્ય પોતાના દુઃખને બીજાને ન કહેવાની શીખ આપે છે.

આ કાવ્યમાં કવિ સૂની સીમ અને કૂવાનાં ઉદાહરણો આપી તેમની જેમ મૌન રહેવા સૂચવે છે. લાખોના ટોળામાં તમારું રૂદ્ધન કોણ સાંભળશો ? એ કરતાં ચૂપ રહેવું સારું અને પોતાના પ્રશ્નો પોતાની જાતે જ, પોતાની રીતે ઉકેલવા જણાવે છે તેની સમજજણ આપવી.

‘તું જ તારો દીવો થાને’ (ભોગીલાલ ગાંધી) તેમ જ

‘એકલો જાને રે..’ (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) જેવાં કાવ્યોના સંદર્ભો આપી કાવ્યના ભાવને પ્રગટ કરવો.

‘આપણા દુઃખની વાત બીજાને કહેવાથી તેમને માટે તે રસની વાર્તા બનશો. તેનાથી વિશેષ કાંઈ નહિ’ આ વિચાર અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

મોહનલાલ પટેલ

(જન્મ: 30-04-1927)

મોહનલાલ બાબઈદાસ પટેલનું વતન ઉત્તર ગુજરાતનું પાટણ છે. વર્ષો સુધી શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ હાલ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. ‘પ્રત્યાલંબન’, ‘ઝ્ઞાનમાં સૂરજ ઊરો’ એમની લઘુકથાઓના સંગ્રહો છે. ‘બંધન’, ‘ડેડ એન્ડ’, ‘હાસ્યમર્મર’, ‘લાંછન’ તેમની નવલકથાઓ છે. ‘ગુડ મોર્નિંગ અમેરિકા’, એમનો પ્રવાસગ્રંથ છે. ‘મોપાંસાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ એમનું અનુવાદનું પુસ્તક છે.

કથાસાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ એટલે લઘુકથા. નવલકથામાં નાયક કે નાયિકાના સમગ્ર જીવનનું વર્ણન હોય છે, જ્યારે ટૂંકીવાર્તામાં નાયક કે નાયિકાના જીવનનો એક મહત્વનો પ્રસંગ કેન્દ્રમાં હોય છે. લઘુકથામાં માનવજીવનની એક ક્ષણનો મહિમા છે, જે અત્યંત લાઘવથી અંતે ચોટ આપી જાય છે. ‘ગતિભંગ’ લઘુકથાની શરૂઆતમાં ગાડી પકડવા ઉતાવળે પગલે જતા કુંગર અને એની પત્નીનું ચ્યાત્ર છે. પત્ની વારેવારે પાછળ ફરીને કશુંક શોધી રહી છે. વાર્તાને અંતે કરુણતાસભર ચોટ છે. માતાને ચાલતાં ચાલતાં પોતાની પાછળ મૃત્યુ પામેલી દીકરીનાં પગલાંની છાપ દેખાય છે. અહીં માત્ર ચાલવાની ગતિનો જ ભંગ નથી પણ પાત્રોના વિચારોની ગતિનો પણ ભંગ છે.

રાજપુર સ્ટેશને ગાડી પકડવા કુંગર અને એની વહુ ઊભા માર્ગ ઝડપભેર જઈ રહ્યાં હતાં. પત્નીનો પાછળ પાછળ આવવાનો અણસાર મોળો પડી જતાં કુંગરે પાછળ જોયું. પત્ની રસ્તા ઉપર નજર ફેરવતી ધીમી પડી રહી હતી. ‘શું ખોળે છે ?’

‘કાંઈ નહિ’ પત્નીએ જવાબ આપ્યો ને ઝડપથી પગ ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડાં ડગાં ચાલ્યા પછી વળી એનો વેગ મંદ પડી ગયો.

‘આમ ગાંડાની માફક અડવડિયાં શું ખાય છે ?’ કુંગર ગુસ્સે થયો : ‘દિવસ આથમવા આવ્યો; આમ કર્યા કરીશ તો રસ્તામાં જ અંધારું થઈ જશે, કાં તો !’

પત્ની થોડાં ડગાં આગળ ચાલી ખરી; પણ પછી તો એ બેસી પડી.

પાછો ફરીને કુંગર પાસે આવ્યો : ‘તેં આજ ધાર્યું છે શું ? ગાડી ચૂકી જઈશું તો નહિ ઘરનાં કે નહિ ઘાટનાં એવી દશા થશે. રાત કાઢીશું ક્યાં ?’ પત્ની કશું જ બોલી નહિ. ભાવાર્ડ બનીને એ તો નજરની પીંછીને ધૂળ ઉપર પસવારી રહી હતી. ‘જોયું?’ એ બોલી.

‘શું ? મને તો કંઈ દેખાતું નથી !’

પત્ની આંગળીનો છેડો છેક જમીન પાસે લઈ ગઈ. એક ઘાટીલી પગલીની છાપ એ બતાવી રહી હતી : ‘આપજી બબલીની જ પગલી જાણો ! હું તો ક્યારની ય આ પગલીઓ જોયા જ કરતી આવું છું... બરોબર એ જ પગલું... આંગળાંની બોર જેવી જ છાપ...’

‘ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાંય હોય. લે ચાલ, મોટું થશે.’ બાળકનાં પગલાંની છાપ જોઈ, મૃત સંતાનની સ્મૃતિથી હાલી ઉઠેલી, ડગી ગયેલી પત્ની પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો બોલ પતિએ કાઢ્યો.

પત્ની બેસી જ રહી. એ બોલી : ‘ખેતરે જતાં અને આવતાં આગળ આગળ દોડી જતી બબલીની પગલીઓ મારે હૈયે જડાઈ ગઈ છે. આ એ જ પગલી...’ પગલીના બીબામાં પત્નીની નજર ઢળી હતી.

કુંગર એક વાર પત્નીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. અને પછી પોતાની નજર ગગનના કોઈ માર્ગ તરફ વાળી લીધી. બંને જગ્યા સ્થિર થઈ ગયાં.

લાકડીના ટેકે ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : ‘લ્યો હેડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ...ગાડી ચૂકી જઈશું.’

અને બંને જાણે વળી બમણા વેગથી ચાલવા માંડ્યું.

(‘વિકલ્પ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અણસાર-ઈશારો, સંકેત; આથમવું-અસ્ત પામવું, પડતી દશામાં આવવું; વેગ-ગતિ, ઝડપ; ભાવાર્દ્ર-ભાવવિભોર, ભાવથી માયાળું; દશા-સ્થિતિ, હાલત; સાવધ-હોશિયાર, ખબરદાર; સ્મૃતિ-સંસ્મરણો, યાદગીરી; અડવડિયું-અડબિયું, લથડિયું

તળપદા શબ્દો

હેડો-ચાલો

કહેવત

નહીં ધરના કે નહીં ધાટના-ન આ બાજુના કે ન તે બાજુના

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) ‘આપણી બબલીની જ પગલી જાણે !’ આ વાક્ય કોણે બોલે છે ?

(A) સ્ટેશન માસ્તર (B) કુંગર

(C) કુંગરની પત્ની (D) પતિ

(2) કુંગર અને તેની વહુ ક્યા સ્ટેશને ગાડી પકડવા માગતાં હતાં ?

(A) રાજપુર (B) વરતેજ

(C) ધોરણ (D) ગાંધીધામ

2. ઓક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ધૂળમાં પગલી જોઈને કુંગરની પત્નીને કોણ યાદ આવ્યું ?

(2) કુંગરે પોતાની નજર ક્યાં સ્થિર કરી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કુંગરની પત્ની અચાનક અટકીને ઊભી રહી ગઈ, કારણ કે ?

(2) “લ્યો હેડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ, ગાડી ચૂકી જઈશું.” તેમ કુંગરની પત્નીએ શા માટે કહ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) પુત્રી ખોયાની માતા - પિતાની વેદના પાઠના આધારે તમારા શબ્દોમાં વક્ત કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- તમારા જીવનનો કોઈ યાદગાર પ્રસંગ લઘુકથા સ્વરૂપે લખો અને શાળાના સંમેલનમાં રજૂ કરો.
- જુદી જુદી લઘુકથાઓની પસંદગી કરી વર્ગખંડમાં તેની વાચનસ્પર્ધા ગોઠવો.
- અન્ય લઘુકથાઓ મેળવીને વાંચવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાં ય હોય. લે, ચાલ મોટું થશે.”

અહીં તુંગર પત્નીને ગાંડીનું સંબોધન કરે છે. તેનો અર્થ ‘પાગલ’ એવો બિલકુલ થતો નથી. આ શબ્દ આત્મીયતા બતાવે છે. પત્નીને ખોટા વિચારો કરતી રોકવા ઈરાદાપૂર્વક આ સંબોધન કરાયું છે. વળી ‘લે ચાલ’ જેવા આજીવિદ્યાનો અર્થ ‘આપવું’ કે ‘ચાલવું’ એવો નથી થયો. એક વાત પૂર્ણ કરી આગળ વધવા અને પોતે તેની સાથે જ છે એમ સૂચવવા આવું રૂપ વપરાયું છે તે ધ્યાનમાં લો .

- આ કૃતિમાં કેટલાંક અપૂર્ણ વાક્યો પણ મુકાયાં છે. જે દ્વારા લેખક વાચકોને વિચારતા કરી દે છે, કથાપ્રવાહમાં હુબાડી વાક્ય પૂર્ણ કરવા મેરે છે તે જુઓ -

“પગલીઓ જોયા કરતી જ આવું છું.....”

“બારાબર એ જ પગલું”

“અંગળની બોર જેવી જ છાપ”

“આ એ જ પગલી”

- ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : “લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ... ગાડી ચૂકી જઈશું.”

ધૂળમાંની પગલી જોતાં જ જે પત્ની બેસી પડે છે, બબલીની યાદમાં ખોવાઈ જાય છે, પતિએ જેને સાંત્વન આપવું પડે છે તે જ પત્ની પતિને વિચારોમાં ખોવાયેલો જોતાં, ઉદાસ જોતાં, પોતે સાવધ થઈ જાય છે અને પતિને ઝડપથી ચાલવા કહે છે - આ એક જ વાક્યમાં લેખકે પતિ - પત્ની કેવાં એકબીજાનાં પૂરક હોય છે, એકબીજાનો સહારો હોય છે તે સૂચવી દીધું છે. -

શિક્ષકની ભૂમિકા

કેટલીક ઘટનાઓ યાદ બનીને આપણા મન પર ચિરસ્મરણીય છબી કંડારી દે છે. બાળવયે અવસાન પામેલી દીકરી (બબલી)ની યાદ તેના માતા-પિતાનાં મનમાંથી ખસતી નથી.

સ્ત્રીની લાગણી ઝટ વ્યક્ત થતી નથી. એ અંદર જ ધૂંટાતી રહે છે. તે વાત આ વાર્તામાં સ-રસ રીતે રજૂ થઈ છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી. પણ પુરુષ (પતિ) જ્યારે હિંમત હારી જાય છે, ત્યારે સ્ત્રી જ તેને સહારો આપવા સક્ષમ બની જાય છે. દામ્પત્ય જીવનની આવી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

અહીં ઘટના બાહ્ય છે તેનાથી ઘણી વધુ ચિત્તમાં બને છે, એથી લઘુકથા સફળ થઈ છે એ તરફ ધ્યાન દોરવું.

વ्याकरण

એકમ 4

અંલકાર

મિત્રો, અગાઉના વર્ષોમાં તમે અલંકારનો પરિચય મેળવ્યો છે. જ્યારે કોઈ વાતને વિશેષ રીતે, સચોટ રીતે, સુંદર રીતે રજૂ કરવી હોય ત્યારે અલંકાર પ્રયોજય છે.

તમે જાણો છો કે અલંકારના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: (1) શબ્દાલંકાર (2) અર્થાલંકાર.

1) શબ્દાલંકાર :

જ્યારે પંક્તિના ધ્વનિસૌદર્ય, નાદસૌદર્ય કે ચમત્કૃતિજન્ય સૌદર્યનો આધાર ધ્વનિ કે શબ્દ હોય ત્યારે તે શબ્દાલંકાર કહેવાય છે. અહીં નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવતા ધ્વનિ કે શબ્દ બદલાય તો તેનું સૌદર્ય રોળાઈ જાય છે. જેમ કે, તમે ગયા વર્ષ વણાનુપ્રાસ અલંકારનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે જાણો છો કે -

‘કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે, સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી’.

પંક્તિમાં વણાનુપ્રાસ અલંકાર છે. હવે અહીં, કોઈ શબ્દના સ્થાને તે જ અર્થ ધરાવતો અન્ય શબ્દ મૂકવામાં આવે તો ? જેમ કે,

ભામિની કોકિલા કેલિ ટહુકા કરે, દરિયે દેખાતી ભવ્ય ભરતી.

તમે જોઈ શકો છો કે આ પંક્તિનું સૌદર્ય તેના ધ્વનિ - શબ્દમાં જ હતું. ધ્વનિ-શબ્દ બદલાતાં, અર્થ એનો એ જ હોવા છતાં હવે આ તેનું અલંકારત્વ ગુમાવી બેઠી. એટલે કે, જ્યાં ધ્વનિ કે શબ્દને કારણે પંક્તિમાં માધુર્ય, અલંકારત્વ જન્મતા હોય, અનુભવાતા હોય તે શબ્દાલંકાર છે.

વણાનુપ્રાસ, શબ્દાનુપ્રાસ (યમક), પ્રાસસાંકળી, અંત્યાનુપ્રાસ શબ્દાલંકરો છે. અહીં શબ્દાનુપ્રાસ (યમક) અલંકારની સોદાહરણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

યમક - શબ્દાનુપ્રાસ અલંકાર :

જ્યારે કોઈ એક શબ્દ કે શબ્દખંડ પંક્તિમાં પુનરાવર્તન પામે અને તેને કારણે પંક્તિમાં - કાવ્યમાં ચમત્કૃતિ કે નાદસૌદર્ય નીપણે ત્યારે એ અલંકારને શબ્દાનુપ્રાસ અથવા યમક અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

આ તપેલી તપેલી છે, ત્યાં તું તપેલી ક્યાં આવી?

અહીં ‘તપેલી’ શબ્દનું પુનરાવર્તન ચમત્કૃતિ જન્માવે છે. પહેલા વપરાયેલા ‘તપેલી’ શબ્દનો અર્થ ‘એક વાસણ’ થાય છે. ‘તપેલી’ શબ્દ બીજી વાર પ્રયોજયો છે ત્યારે તેનો અર્થ ‘ગરમ થયેલી’ -નો છે. અને ત્રીજી વાર ‘તપેલી’ શબ્દ વપરાયો છે ત્યારે ‘ગરમ થવું’નો લાક્ષણિક અર્થ ‘ગુર્સે થવું’ સાથે જોડાઈને ‘ગુર્સે થયેલી’ -નો સંદર્ભ છે. હવે જો આ અર્થ જાળવી રાખીને આ ઉક્તિ ફરીથી બોલાય તો -

આ તપેલી ગરમ થયેલી છે, ત્યાં તું ગુર્સે થયેલી ક્યાં આવી ?

તમે જુઓ કે અહીં અર્થ જળવાયેલો રહ્યો છે, છતાં ઉક્તિની ચમત્કૃતિ નાચ થઈ છે. અર્થાત્ અહીં ઉક્તિના સૌદર્યનો આધાર શબ્દ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણમાં ‘તપેલી’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે અને ચમત્કૃતિ સધાય છે. નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ. એમાં શેના કારણે ચમત્કૃતિ સર્જય છે તે વિચારો.

છે મતવાલી, નથી નમાલી, નવા લોહીની લાલી..,

બે વાર મોટેથી વાંચી જુઓ. કાનમાં શું ગુજરું? ‘-આલી’, ‘-આલી’, ‘-આલી’. અર્થાત્, અહીં આખા શબ્દોનું પુનરાવર્તન નથી થયું પણ ‘મતવાલી’, ‘નમાલી’ અને ‘લાલી’માં રહેલા ‘-આલી’ શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થયું છે અને તેને કારણે નાદસૌદર્ય નીપજે છે. તેથી અહીં શબ્દાલંકાર-યમક છે, તેમ કહી શકાય. હવે નીચેનાં ઉદાહરણ જુઓ અને શેના કારણે નાદસૌદર્ય કે ચમત્કૃતિજન્ય સૌદર્ય જન્મે છે તે શબ્દ કે શબ્દખંડ અલગ તારવો.

- (1) જવાની તો જવાની છે, થોડી રોકી રોકાવાની છે?
- (2) આજ મહારાજ જલ પર ઉદ્ય જોઈને, ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે સ્નેહધન, કુસુમવન, વિમલ પરિમલ ગહન, નિજ ગગન માંથી ઉત્કર્ષ પામે.
- (3) પાટણપુરી હાલ તુજ હાલ જ આવા.
- (4) અખાડામાં જવા મેં ઘણા અખાડા કર્યા છે.
- (5) જોયું જે નકશામાં, જોયું તે ન કશામાં.

ઉપરની પંક્તિઓ વાંચી? શું વાંચતાં કે સાંભળતાં મજા પડી? નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવનાર સૌદર્ય નિપજાવનાર શબ્દ કે શબ્દખંડ શોધી શક્યા?

પહેલા ઉદાહરણમાં ‘જવાની’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. તે એક વાર ‘યુવાની’ અને બીજી વાર ‘જવું’ કિયાપદના અર્થમાં પ્રયોજયો છે. તેના કારણે ચમત્કૃતિજન્ય સૌદર્ય નીપજે છે. તો ઉદાહરણ (2)માં ‘ધન, વન, ગહન, ગગન’માં રહેલ ‘-ન’ શબ્દખંડનું તથા ‘વિમલ, પરિમલ’ જેવા શબ્દોમાં ‘-અલ’ શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થવાથી નાદસૌદર્ય નીપજું છે. ઉદાહરણ (3)માં ‘અત્યારે’ અને ‘પરિસ્થિતિ’નો અર્થ દર્શાવવા ‘હાલ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થયું છે તો ઉદાહરણ (4)માં ‘અખાડો’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. પહેલી વાર ‘કસરતશાળા’ના અર્થમાં અને બીજી વાર રૂઢિપ્રયોગ ‘અખાડા કરવા’ એટલે ‘ાંખ આડા કાન કરવા, ન ગણકારવાં, બહાનાં કાઢવાં’ જેવા અર્થમાં પ્રયોજયો છે. ઉદાહરણ (5)માં ‘નકશા’ અને ‘ન કશા’ ધ્વનિશ્રેષ્ઠીનું પુનરાવર્તન છે. ‘નકશા’ શબ્દ અને ‘ન કશા’ પદ ધ્વનિગત સાથ્ય ચમત્કૃતિનો અનુભવ કરાવે છે.

2) અર્થાલંકાર:

જેમ શબ્દના કારણે સૌદર્યનો, માધુર્યનો અનુભવ કરાવે તે શબ્દાલંકાર તેમ અર્થના કારણે સૌદર્ય, માધુર્ય કે લાલિત્યનો અનુભવ કરાવે તે અર્થાલંકાર. અહીં સૌદર્યનો આધાર ‘અર્થ’ છે. ‘અર્થ’ જગતી રાખીને શબ્દ બદલવામાં આવે તો આ અલંકારના સૌદર્યને હાનિ નહીં પહોંચે. જેમ કે,

દમયંતીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સુંદર છે.

અહીં ‘ઉપમા’ અલંકાર છે. ‘મુખ’ ઉપમેયની ‘ચંદ્ર’ ઉપમાન સાથે સરખામળી છે. ‘જેવું’ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. અને તેના દ્વારા અભિવ્યક્તિની સચોટતા સાધવામાં આવી છે. હવે અહીં ‘મુખ’ને સ્થાને ‘ચહેરો’ શબ્દ મૂકો કે ‘ચંદ્ર’ને બદલે ‘શશી’ પ્રયોજાઓ તો –

દમયંતીનું મુખ શશી સમ શોભે છે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે શબ્દો બદલાયા છે પણ અભિવ્યક્તિનું સૌદર્ય જળવાયેલું રહ્યું છે. કારણ કે અર્થ જળવાયેલા રહ્યા છે. તેથી આ અર્થાલંકાર છે.

તમે ઉપમા, રૂપક, ઉત્પેક્ષા, વ્યતિરેક, અતિશયોક્તિ આદિ અર્થાલંકારનો અત્યાસ કર્યો છે. અહીં તમે શ્લેષ, સજીવારોપણ, વ્યાજસ્તુતિ, અનન્વય અર્થાલંકારોનો અત્યાસ કરશો.

(1) શ્લેષ: જ્યારે એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ થતા હોય અને તેને કારણે ચમત્કૃતિજન્ય અર્થસૌદર્ય નીપજતું હોય ત્યારે તેને શ્લેષ અલંકાર કહે છે. જેમ કે, રાજની ઘ્યાતિ તેના કરના યોગ્ય ઉપયોગ પર નિર્ભર છે.

અહીં ‘કર’ શબ્દના બે અર્થ થાય છે. (૧) વેરો (૨) હાથ. અહીં આ એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા (૧) રાજી પોતાને મળતા ‘કર’ - વેરાનો યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ઘ્યાતિ મેળવી શકે છે અને (૨) રાજી પોતાના ‘કર’ હાથ એટલેકે સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ઘ્યાતિ મેળવી શકે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આમ, અહીં એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા - (ક) તે એક જ શબ્દના બે અર્થ છે અને (ખ) તેના કારણે આખા વાક્યના બે અર્થ થાય છે - તેથી આ ઉક્તિમાં ‘કર’ શબ્દને કારણે અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં શ્લેષ અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

1. વર્ષા તમારી રાહ જુએ છે. (વર્ષા - વરસાદ, વર્ષા - છોકરીનું નામ)
2. જેને કલંક કડવું દધિ તું ગણે છે,
‘મીઠું’ બની અમ જગે રસ તે ભરે છે. (મીઠું - નમક, લૂણ; મીઠું - ગળ્યું, મીઠાશ)
3. કમલવત્ત ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે. (રવિ - સૂર્ય, રવિ નામનો છોકરો; કર - કિરણ, હાથ)
4. એ કેવી રીતે ભૂલે પોતાની ઘારી માને! (મા - જનની, જન્મભૂમિ)
5. ચોમાસું આવતાં સૃષ્ટિ નવું જીવન મેળવે છે. (જીવન - જિંદગી, પાણી)

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે પંક્તિમાં પ્રયોજયેલો એક અનેકાર્થી શબ્દ આખી પંક્તિના અર્થ સાથે જોડાતાં કેવી ચમત્કૃતિ જન્મે છે!

નોંધ: ઘણા વિદ્યાર્થીઓને શ્લેષ અને યમક વચ્ચેનો ભેદ મુજાવતો હોય છે. તેથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે - યમક-શબ્દાનુપ્રાસ અને શ્લેષ અલંકાર જુદા છે. યમક શબ્દાલંકાર છે. તેમાં સરખા લાગતા શબ્દ કે શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને કારણે ચમત્કૃતિ કે નાદસૌદર્ય અનુભવાય છે. અર્થ જળવાઈ રહ્યો હોય તો પણ શબ્દ બદલાતાં તેનું સૌદર્ય નાથ પામે છે. આ અલંકારનો આધાર શબ્દ છે.

જ્યારે શ્લેષ અર્થાલંકાર છે. તેમાં એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ હોય છે. અને એ અનેકાર્થને કારણે આખું વાક્ય-પંક્તિ કે ઉક્તિ પણ અનેકાર્થ બને છે. અહીં અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ આસ્વાદ હોય છે. આ અલંકાર અર્થ હોય છે.

યમક: સરખા લાગતા શબ્દ કે શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને કારણે નાદસૌદર્ય અથવા ચમત્કૃતિ

શ્લેષ: એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થને કારણે આખી પંક્તિ-ઉક્તિના એકથી વધુ અર્થને કારણે નિષ્પન્ન થતી ચમત્કૃતિ.

(2) સજીવારોપણ અલંકાર :

જ્યારે કોઈ જડ કે અમૂર્ત બાબત પર ચેતનત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે, તે સજીવ છે તે રીતે અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવે ત્યારે તેને સજીવારોપણ અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

માણેકના કરુણ ચિત્કારે તેમનો પીછો પકડવો.

‘ચિત્કાર’ એટલે ‘ચીસ’, એક કરુણ તીવ્ર અવાજ. પણ અહીં લેખકે ‘ચિત્કાર’ પર ચેતનત્વનું, સજીવત્વનું આરોપણ કર્યું છે અને જાણે તે કોઈ સજીવની જેમ કોઈનો પીછો પકડતો હોય - તેવું નિરૂપણ કર્યું છે. આ વાતને લેખક સાદી રીતે પણ કહી શક્યા હોત... ‘માણેકનો ચિત્કાર તેમને હજુ સંભળાતો હતો.’ પણ સજીવારોપણને કારણે ભાવવાહિતા ઉમેરાય છે. ભાવવાહિતા, આત્મીયતા, એકરૂપતા જેવા ભાવોને સચ્ચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે આ અલંકાર ઉપયોગી નીવડે છે.

અન્ય ઉદાહરણઃ

1. અસ્તાચળે પહંચેલ સૂર્યમા'રાજ નર્મદાની જળસપાટી પર છેક અમારા સુધી લાલ કાર્પેટ બિધાવી આપે.
2. ખીણમાંથી સાગ છેક સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા મથે.
3. લળી લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ગૂંડનાં ગૂંડ.
4. માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી.
5. અમારી સંસ્થા વિવિધ પ્રતિભા ધરાવતાં બાળકોનું સન્માન કરશે.

અહીં સૂર્ય, સાગ, વાંસ, ચીસ, સંસ્થા જેવી જડ, અમૃત બાબતો પર સજીવત્વનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના કારણે કેવા લાલિત્યનો કે ભાવનો અનુભવ થાય છે!

(3) વ્યાજસ્તુતિ :

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુના નિંદાના બહાને વખાણ કે વખાણને બહાને નિંદા કરવામાં આવે ત્યારે તેને વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહે છે.

ઉદાહરણઃ

જદવ સ્વી તાળી દેઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે,
કીધાં હશે પ્રતતપ અપાર, તે સ્વી પામી હશે આ ભરથાર.

દેખીતી રીતે અહીં કોઈ વ્યક્તિની (સુદામાની) પ્રશંસા છે કે જે સ્વીએ અનેક પ્રતતપ કર્યા હશે તેને જ આવો પતિ મળે, જ્યાં આ નર વસતો હશે, તે નગર ધન્ય છે. પણ પ્રથમ ચરણ જુઓ, તેમાં ‘તાળી દેઈ હસે’ દ્વારા નિંદા સૂચ્યવામાં આવી છે. અર્થાતું અહીં સ્તુતિ - પ્રશંસાને બહાને નિંદા છે કે આવા પુરુષને કઈ સ્વી પસંદ કરે! તેથી અહીં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે.

ઉદાહરણઃ

1. ગાંધીજી હિંસા અને અસત્યના કહા વેરી હતા.
2. સૂર્યદિવ! તમારા કિરણોએ તો શું ધોળું કર્યું? અંધકારનું મુખ તો કાળું થઈ ગયું છે!
3. કૃષ્ણ છે મહાચોર, સ્મરણમાત્રથી જ ચોરી લે પાપ જન્મોનાં.
4. હે રાજા! તેં શત્રુઓની પત્નીઓને વિધવા બનાવી, જુલમીઓનો વધ કર્યો, લૂટારાઓનો નાશ કર્યો... ત્યાં તારી સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી?
5. ચાતક, ચકવા, ચતુર નર, નિશદિન ફરે ઉદાસ,
ખર, ધૂવડ ને મૂર્ખ નર, સુખે નિજ વાસ.

તમે પણ વાતચીત દરમિયાન જીડાતાં-અજીશાતાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર વાપરતા જ હશો! તમારા મિત્રવૃદ્ધમાં વાત કરતી વખતે, કોઈની સાથે તોફાન કરતી વખતે... યાદ કરી જુઓ!

(4) અનન્વય :

જ્યારે કોઈ વાત સચોટતાથી મૂકવી હોય ત્યારે અન્ય કોઈ બાબત સાથે સરખામણી કરીને, કશાની કલ્પના કરીને અભિવ્યક્તિ સધાય છે. પરંતુ ક્યારેક એવું થાય છે કે સરખામણી કરવા માટે અન્ય કોઈ યોગ્ય બાબત - ઉપમાન ન મળે ત્યારે મૂળ બાબત - ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજય ત્યારે તેને અનન્વય અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

મા તે મા.

અહીં ‘મા’ વિશે વાત કરવી છે, પરંતુ સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે અન્ય કોઈ ઉપમાન યોગ્ય ન લાગતાં ‘મા’ જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાયું છે, તેથી અહીં અનન્ય અલંકાર છે.

નીચેનાં ઉદાહરણો વાંચો અને તેના ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાઈને કેવી સચોટ અભિવ્યક્તિ સાધે છે, તે વિચારી જુઓ.

1. મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.
2. ગિલાનો છકડો એટલે ગિલાનો છકડો.
3. ભાઈ, સ્વર્ગ એ તો સ્વર્ગ, આ મૃત્યુલોકમાં એની શી કલ્યના!
4. શિયાળો ઈ શિયાળો.
5. હીરો એ હીરો ને કાચ એ કાચ, એકનું સ્થાન બીજો લઈ શકે?

નોંધ: મિત્રો, અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખજો કે અહીં પણ સરખામણી હોય છે. તેથી ‘સમુ’, ‘જેવો’ - વગેરે ઉપમાવાચક શબ્દ પ્રયોજયા હોય તેવું બની શકે. પણ માત્ર ઉપમાવાચક શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને તેને ‘ઉપમા’ અલંકાર ન કહેવો. સરખામણી હોય પરંતુ જ્યારે ઉપમેય એ જ ઉપમાન હોય તો એ અનન્ય અલંકાર હોય, ઉપમેય અને ઉપમાન અલગ હોય તો તે ઉપમા અલંકાર હોય. એટલે, ‘મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.’ -માં ‘જેવા’ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. પણ ઉપમેય અને ઉપમાન એક જ છે, તેથી તે ઉપમા નહીં પરંતુ અનન્ય અલંકાર છે.

પોતાની વાતને સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ કરતા આ અલંકાર તમે કૃતિઓમાંથી તો શોધી જ શકશો. પણ સાથોસાથ તમારા નિબંધલેખન, ભાષા-વ્યવહાર આદિમાં પણ અલંકાર પ્રયોજ જોજો, તમારી અભિવ્યક્તિ વધુ સચોટ થશે.

ગની દહીવાલા

(જન્મ: 17-08-1908, મૃત્યુ: 05-03-1987)

અભૂત ગની દહીવાલા તેઓનું મૂળ નામ છે. તેમનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શાળા સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ દરજકામ કરતા હતા. તેમનું મહત્વનું પ્રદાન ગઝલમાં છે. ‘ગાતાં જરણાં, ‘મહેક’, મધુરપ’, ‘ગનીમત’ અને ‘નિરાંત’ તેમના ગઝલ - મુક્તકના સંગ્રહો છે. ‘જશે શહાદત’ એમની હિંદીમાં લખેલી નૃત્યનાટિકા છે. ‘પહેલો માળ’ ત્રિઅંકી નાટક છે.

આ ગઝલ ગુજરાતભરમાં ખૂબ જાણીતી થયેલી છે. પ્રેમની ગંભીરતા, ઉદાતતાને સુંદર ઉપમાઓ દ્વારા આ ગઝલમાં મૂકી આપી છે. પ્રથમ શેરમાં જીવન તરફની આશાનો સંકેત છે. આજે ભલે જુદાઈના દિવસો છે પણ એક દિવસે આ જુદાઈ મિલનમાં પરિણામશે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુઓ જ હાથ પકડીને પ્રિય વ્યક્તિ પાસે લઈ જશે. માણસે ક્યાંક દૂર દૂર જવા કરતાં બીજા માણસના મન સુધી પહોંચવું એ બહુ મોટી વાત છે.

પ્રિયપાત્રને પોતાનાથી ઊંચે સ્થાપિને છેક સુધી સાથ નિભાવવાની વાત પણ રાજરાણીના ચીર, રંક નારની ચુંદી અને કફનના પ્રતીક દ્વારા રજૂ કરી છે. અંતિમ શેરમાં પ્રેમની ચરમ ભવ્યતા વ્યક્ત થઈ છે. ‘જો હૃદયની આગ વધી ‘ગની’ તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી, કોઈ શાસ બંધ કરી ગયું કે પવન ન જાય અગન સુધી’માં જુદાઈની પીડા વધી તો મૃત્યુ સામે આવી ગયું. હૃદયની આગ - પીડા પવન સુધી એટલે કે બહાર નીકળે એની પહેલાં શાસ બંધ થઈ ગયા એ ચરમ ક્ષણ પર આવીને ગઝલ પૂરી થાય છે.

દિવસો જુદાઈના જાય છે, એ જશે જરૂર મિલન સુધી,
મારો હાથ જાલીને લઈ જશે, હવે શત્રુઓ જ સ્વજન સુધી.

ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,
અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી.

તમે રાંકનાં છો રતન સમાં, ન મળો હે અશ્વાઓ ધૂળમાં,
જો અરજ કબૂલ હો આટલી, તો હૃદયથી જાઓ નયન સુધી.

તમે રાજરાણીનાં ચીર સમ, અમે રંક નારની ચુંદી !
તમે બે ઘડી રહો અંગ પર, અમે સાથ દઈએ કફન સુધી.

જો હૃદયની આગ વધી ‘ગની’ તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી,
કોઈ શાસ બંધ કરી ગયું, કે પવન ન જાય અગન સુધી.

(‘મહેક’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી
જાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ઉન્નતિ-ગંચે જઈ રહેલી સ્થિતિ; ચીર-વસ્ત્ર, કાપડ; કફન-શબને ઓઠાડવાનું લૂગતું, ખાપણ; રંક-ગરીબ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

રંક×ધનવાન; ઉન્નતિ×અવનતિ; સંમતિ×અસંમતિ; શત્રુ×મિત્ર; જુદાઈ×મિલન; ધરા×ગગન

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) સ્વજન સુધી કોણ લઈ જશે ?
 (A) મિત્રો (B) દુષ્મનો
 (C) ઈશ્વર (D) ગની
- (2) કવિને ક્યાં સુધી જવું હતું ?
 (A) ધરા સુધી (B) ગગન સુધી
 (C) ઉન્નતિ સુધી (D) એકમેકના મન સુધી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

- (1) ગરીબ સ્ત્રીની ચુંદરી ક્યાં સુધી સાથે રહે છે ?
 (2) કવિ માટે કેવા દિવસો જતા હતા ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) કવિ કઈ અરજ કરે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

- (1) ‘દિવસો જુદાઈના જાય છે.’ - ગજલમાં ગનીની મનઃસ્થિતિ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
 (2) પંક્તિઓ સમજાવો...

“ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,
 અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કાવ્યના દરેક શેર માટે જૂથ ચર્ચા ગોઠવવી.
- પાદપૂર્તિના આધારે વિદ્યાર્થીઓ કાવ્યરચના કરે અને વર્ગમાં તેની રજૂઆત કરે તેવું ગોઠવો.

- શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને રદીફ કે કાફિયા આપશે અને વિદ્યાર્થી તેની ઉપરથી ગજલ રચના કરશે.
- પ્રાર્થના - મહાસભામાં કવિમુશાયરાનું આયોજન કરો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

- અહીં પ્રથમ છ પંક્તિઓમાં સતત અને પણી એકાંતરે ‘સુધી’ શબ્દથી અંત્યાનુમાસ વણાયો છે. ગજલમાં પ્રાસસભર શબ્દો ‘રદીફ’ તરીકે ઓળખાય છે.
- મિલન, સ્વજન, પતન, મન, ચમન, ગગન, જીવન, નયન, કફન અને અગન પણ પ્રાસસભર શબ્દો છે જે શરૂઆતમાં સતત અને ત્યારબાદ એકાંતરે ‘સુધી’ની આગળ વપરાયા છે. ‘રદીફ’ની આગળ વપરાતા આ પ્રાસસભર શબ્દો કાફિયા તરીકે ઓળખાય છે. જે વાત હવે દઢ થઈ ગઈ હશે.
- ભાવની ચોટદાર અભિવ્યક્તિ માટે કવિએ આ ગજલમાં ધરા - ગગન, ઉન્નતિ - પતન, રાજ - રંક, શત્રુ - સ્વજન જેવા વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોજયા છે અને રજૂઆતને વધુ ધારદાર બનાવી છે.
- ‘ન ધરા સુધી ન ગગન સુધી, નહિ ઉન્નતિ ન પતન સુધી’
- જ્યારે અપેક્ષિત બે વિકલ્પોમાંથી એક પણ શક્ય ન હોય ત્યારે આવી રચના પદ્ય કે ગદ્યમાં થાય છે. આવી રચનાઓમાં નિષેધવાચક અવ્યય જે કુમે વપરાય છે તેની પણ ખાસ નોંધ લો. આ પ્રકારની અન્ય પંક્તિઓ કાવ્યમાંથી શોધીને સમજીને દઢ કરો.
- અંતિમ શેરમાં કવિ પોતાનું ઉપનામ ‘તખલ્લુસ’ વણો છે. અહીં પણ ‘ગાની’ નામ વણી લેવાયું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કોઈપણ વસ્તુ ચિરસ્થાયી નથી તેમ સુખ કે દુઃખ પણ આવજા કરે છે. જુદાઈના દિવસો મિલન સુધી પહોંચશે અને શત્રુઓ દ્વારા જ સ્વજન સુધી પહોંચવાનો આત્મવિશ્વાસ પ્રથમ શેરમાં વ્યક્ત થયો છે.

માણસ કોઈના મન સુધી પહોંચી શકે એ સિદ્ધિ નાની નથી. આવી દરેક શેરમાં રજૂ થતી ચમત્કૃતિ, કાવ્યત્વ, શ્રોતા-ભાવક વર્ગને ‘આહ’ અને ‘વાહ’ સુધીની સફર કરાવે છે. એ ગજલની ક્ષમતા દર્શાવે છે તે વિષે ચર્ચા કરવી.

પ્રત્યેક શેર અલગ અર્થ આપે છે તે અર્થો વિદ્યાર્થી પોતે સમજે તેવું વાતાવરણ સર્જવું.

પન્નાલાલ પટેલ

(જન્મ: 07-05-1912, અવસાન: 06-04-1989)

પન્નાલાલ નાનાલાલ પટેલનો જન્મ માંડલી (હાલ રાજ્યાનામાં આવેલા) ગામમાં થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકાર તરીકે તેમણે નામના મેળવી હતી. ‘વળામણાં’, ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘સુખદુઃખનાં સાથી’, ‘વાત્રકને કાંઠે’, ‘ઓરતા’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘એળે નહિ તો બેળે’માં નાટ્યરચનાઓ સંગ્રહિત છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ ભારતીય શાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયો છે.

લેખકની વિખ્યાત નવલકથા ‘માનવીની ભવાઈ’માંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. કાળું અને રાજુ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. તેમના ગામના લોકો સાથે છિયનિયા દુકાળમાં ટકવા તેગદિયા આવ્યાં છે. ભૂખથી માણસો મરી રહ્યા છે. સુંદરજી શેઠ સદાગ્રત ખોલે છે. બધા અનાજ લેવા કતારમાં ઉભા છે. પણ કાળું બેદૂત છે, આ અનાજમાં તેનું પકવેલું ધાન્ય પણ હશે. એનો આત્મા કકળી ઉઠે છે. શેઠ એની લાગણીની કદર કરે છે. કાળુને લાગે છે કે દુકાળની આ સ્થિતિ ખાંડણિયામાં મુક્કેલા માથા જેવી છે, ધા પર ધા પડવાના જ છે. કાળું બેદૂતપુત્ર હોવાથી માને છે કે ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભીખ માણસના આત્માને હણી નાખે છે. દુજ્ઞાળ સામે, કુદરતના કોપ સામે ઝૂંઘુંતા માણસની વેદના અહીં હદ્યસ્પર્શી રીતે પ્રગટ થઈ છે.

આશા હતી કે બાર બાર માસનો ગયેલો મેછ જેઠનાં પાછલાં પંદરોમાં તો જરૂર આવશે. પણ કોણ જાણે કે મેઘરાજા તો ઊંઘી ગયા કે પછી એમને ય પાણી ખૂટ્યાં કે વળતી વખતે એ વાટો લાંબી પડી!

ધરતી પર મોતનો વરસાદ વરસી રહ્યો! વનમાં ને ખેતરોમાં, બજારમાં ને શેરોઓમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં માનવીનાં મહદાં જ મહદાં! ક્યાં બાળવાં ને ક્યાં દાટવાં! પછી કાણ, સૂતક ને સરાવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી! પાછળ રહેલાં તો સંબંધીને આગળ કર્યાની રાહત જ અનુભવતાં હતાં, ખુશ થતાં હતાં: ‘ગાણતાં રહ્યાં... ન દેખવાં, ન દાજવાં!’

અરે, કાળું સરખાને તો અદેખાઈ જ આવતી હતી: ‘રણધોડભાઈ ને શંકરદા છૂટ્યા આ દુઃખમાંથી ને ભૂખમાંથી. અરેરે, એ તો અમ્મરિયા થઈ ગયા! ને રહ્યા આપણા! કોણ જાણે ક્યાં લગી કરજમાં આ ભૂખે ટળવળવાનું હશે?’

પેલું અનાજેય ખૂટ્યું ને વાણિયાને ત્યાંથી ‘બી નહિ માગું શેઠી!’ કરીને આણેલા બે મણ કોદરાય-જેમાં અડધો તો કચરો-ને તેય પાછા મેણા, ધોઈધોઈને દમ નીકળી જાય એવા. એય રાજુ, કાકાજી, સાસુ, સાસુનાં ત્રણ છોકરાં, ભલી ને પોતે-આમ સાત આઈ માણસને કેટલા દિવસ ચાલે ?

અલબત્ત એક તરફ અનાજ ઘટતું ગયું તો બીજી બાજુ સાસુ મૂવાં ને કાકોળ્ય નાનકડી ભતીજીને આગળ કરી ચાલતા થયા. કાળું એક બાજુ ખુશ થયો તો બીજી બાજુ દુખીય એટલો થયો. ‘આ વગર કામનાં જીવે છે: ને કામનાં મરી જાય છી!’

અખાણનાં આભલાં ચોખ્યાં-ચટ! ઢોરઢાંખ ને માનવી વિનાનાં પાખરપટ પેલાં ખેતરો જોઈ લ્યો. દૂર દૂરની કષ્ટિજો સુધી વાદળાનું નામનિશાન ન હતું. જ્યારે તાપ તો-અરે! વૈશાખ જેઠના તડકાય આ અખાણિયા તાપ આગળ તરણા તોલે જ લાગતા હતા!

આ તરફ તેગદિયાનું મહાજનેય વિચારમાં પડી ગયું. ધનવાળાઓએ મકાન ઉઠાવ્યાં હતાં ને ધાનવાળાઓએ ‘હા - ના,’ ‘હા - ના,’ કરતાં ગયા ને ઓછું-વધતું ધીરતા ગયા. તો કોઈકને વળી સલાહ આપી: ‘આ અંગ્રેજ

સરકાર રેલ પથરાવે છે ને ધાન આલે છે માટે જાઓ ત્યાં જો જીવનું હોય તો.’

તેગાદિયાંમાં રહેલાં માનવીય, અરે ધરાઈને ખાતાં હતાં એવાં મહાજનોય મરવા માંડવા. પછી એ તો અતિશય તાપને લીધે કે-પરદેશમાંથી આવી પહોંચેલા તેગાદિયાના વતની સુંદરજી શેઠે કહું એમેય હોય: ‘આ ભૂખ્યા બેડૂતોનો નિસાસો પડ્યો!’

ગમે તેમ પણ તેગાદિયાના મહાજને સુંદરજી શેઠની વાત ધ્યાનથી સાંભળી. ‘વરસાદ નહિ આવે તો તો આપણા-જેની જેની પાસે ધાન હશે એય નથી જીવવાનાં, ને આવશે તો આના આ જ માનવી, એકનું અનેકગણું પકવી આપવાનાં છે. આપણા કંઈ હળ હાંકવાના ઓછા છીએ!’

ને તેગાદિયાના મહાજને કોઠારમાંથી ધાન કાઢી આપવાનું કબૂલ કર્યું. કિંમત પણ અડવી જ લીધી. અડવો ભાગ ધરમમાં રાખ્યો.

જોકે, શરૂશરુમાં તો ધરમાદું ખાનાર બહુ ઓછા નીકળ્યાઃ, પણ દિવસે દિવસે સંખ્યા વધતી ચાલી. ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી.

કાળુનેય રાજુએ વિનવ્યોઃ, ‘તમે તો કે’તાતા ને કે આ કોઠારમાં આપણાં ધાન છે.’

‘તે આપણાં જ છે ને?’

‘તો પછી માજન આલે છે ને લેવું છે એમાં શરમ શાની ?’

‘ગણે એને તો ખરી જ ને ? ને આપણાં છે એટલે તો ઉલટાની વધારે શરમ ! આપણાં ધાન ને તોય આપણો હાથ ધરવાનો, ભીખ માગવાની !

‘લો હુંડો હુંડો ! એવું બધું ગણ્યા વગર ઊઠો, નકર હુંય નથી જવાની. જઉં તો જેને તમારા સોગન છે ! આ બે છોકરા ય બલે બેગા મરી જતા.’

લોચો વળીને પડેલા કાળુને ઊઠ્યે જ છૂટકો થયો. પણ એક શરતે : ‘હું તારી સાથે આવું તે ભલે, બાકી હાથ તો નથી જ ધરવાનો.’

‘ન ધરતા; તમારી વતી હું ધરીશ, પછી તો બરું ને ?’

‘અરે ગાંડી...!’ કાળુની ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખોમાં, બહાર નીકળી આવેલાં જડબાનાં પેલાં હાડકાં ઉપર હાસ્ય જેવું કાંઈક ફરી રહ્યું. બોલ્યો, ‘આ દોઢપાશેર ખીચડી જિવાડશે એમ તું માને છે ? અરે, બશેર આલે તોય મારું પેટ તો નથી ભરાવાનું !’ આગળ થતાં ઉમેર્યું, ને તું એમ જાણો છે કે વરસાદ આવવાનો છે ? આ તો પરથમીનો પલ્લો(પ્રલય) થવા બેઠો છે, ભૂંડી ! નથી આપણા જીવવાનાં કે નથી જીવવાનાં મા’જનેય ! ત્યારે શું કામ ભૂંડી આ મરતી ઘરીએ કણબીના દીકરા પાસે હાથ ધરાવે છે ? ના, ના રાજુ ! તું એકલી જા, હું તો નથી જ આવવાનો.’ ને એ થંભી ગયો. દૂર દેખાતી પેલી દરિદ્રનારાયણોની લાંબી કતાર તરફ આંસુવિહોણી રડતી આંખે તાકી રહ્યો. સ્ત્રી-પુરુષોનાં એ અર્ધનજન હાડપિંજરોમાં પટેલ હતા ને બ્રાહ્મણોય હતા. કોઈ કોઈ વાણિયામાંથી પણ હતા, જ્યારે ઠાકરડાની તો મોટી સંખ્યા હતી. ઘાંચી અને સિપાઈ હારમાં સેળબેળ હતા. પણ એ બધાયમાં જાઓ ભાગ તો હતો બેડૂત જ ને ! કાળુના પગ જ જાણે જડાઈ ગયા. ‘ભગવાનને જીવતો રાખવો હશે તો મોખાનાં છોડાંએ જ-’

‘પણ મારી સાથે તો ચાલો ! કે મનેય તમારે ભૂખે મારી નાખવી છે? તમારા આ બે સાળાઓનો વિચાર કરો !’ રાજુ કરગરતી હતી.

‘મારે વાદે તમે શું કામ મરો! લે હેડ’. અને વળી એણો પગ ઉપાડ્યો.

પાસે જતાં એણો ચારે બાજુ નજર ફેરવી. ઊંચા ઓટલાવાળી મંદિરની પરસ્સાળમાં સુંદરજી શેઠ, આંખ મીચાઈ જાય એવાં કપડાં-સફેદ ધોતિયું ને અંગરખું, સોનેરી તલાવાળી રાતી પાઘડી ને ગળે દુપછો વગેરે પોશાકમાં શોભતા ગોળ તકિયાને અઢેલીને ગાઢી પર બેઠા છે. બીજા મહાજનો પણ આસપાસ ગોઠવાયેલા છે.

ટોટાદાર તમંચા સાથે એક તરફ ખુરશી ઢાળી ફોજદાર બેઠા છે, તો હવાલદાર પેલી કારતૂસી બંદૂક સાથે ચારે બાજુ નજર ફેરવતો તોલાટની બાજુમાં ગોઠવાયેલો છે. કેટલાક સિપાઈ લાકડીઓ સાથે ફરી રહ્યા છે. આવનારાઓને છેલ્લે કાઢે છે, લેનારને ચેતવણી આપે છે: ‘જો ભૂલેચૂકે ફરીથી આવ્યો તો છાતીમાં આ હોટો જ સમજ લેજો’!

રાજુને પેલા છેદે પહોંચાડવા જતા કાળુને આંખે એવા એવા માણસો નજરે પડ્યા કે જેણે ખળમાંથી ઊંચકાય એટલા દાણા બ્રાબણોને દાન કરેલા. તો વળી ધરમાં ધાન નાખવાની એક વખત જગ્યા ન હતી એવાય એમાં ઊભા હતા. અરે, નાના સરખો લૂંટફાટને શરમ માનનારો ને ભાઈનું દીધેલું ન લેનારોય કંગાળ બનીને હારમાં પડ્યો હતો.

‘અરેરે! ભૂખ જ ભૂંડી છે, નઈ? નકર વળી-’ કાળુની આંખો ભીની થઈ આવી. જ્યારે વિચાર તો અનેક ઊઠતા હતા: ‘જેના ધણી આગળ દુનિયા આખી ભલભલા રાજા મા’રાજા ને શેઠિયાઓ હાથ ધરતા આવતા એના જ ધણીને આજે હાથ ધરવાનો? ને તેય એક દોઢપાશેર ખીચડી માટે ? ધિક્ક પડ્યો એ અવતાર ને ધિક્ક પડ્યું એ જીવવુંયું!’

પણ આવા વિચારવાળો એક કાળુ જ ન હતો, બીજાય કેટલાક હતા જે અહીં ડોકાયા ન હતા. શંકરદા ને રણાંધોડ જીવતા હોત તો એય બીજું ગમે તે કરત પણ આમ હારે પડીને આખી દુનિયા દેખે એ રીતે હાથ તો ન જ લંબાવત!

કાળુ, રાજુ તથા પેલાં બે છોકરાંને લાઈનમાં ઊભાં રાખ્યાં ન રાખ્યાં ને તરત જ કાળુ પાછો વળી ગયો. સિપાઈએ ટોક્યો: ‘એ ટૂંઠિયા ! ક્યાં જાય છે એમ ?’

‘ક્યાં તે મારા મુકામ પર.’ કાળુએ પાછળ જોયા વગર જ કહ્યું. પગ તો ચાલુ જ હતા.

‘અરે ઊભો રે’, એ ઝરખ ! સુનતા નઈ હ ?’

કાળુ ઊભો રહી ગયો: કહ્યું, ‘પણ મારે નથી ખાવું ધરમાદું, પણી?’

‘કેમ નથી ખાવું ? આ બધા લે છે ને તું કેમ ન લે ? મોટો લાટ થઈ ગયો એમ ?’

કાળુને તો આ જબરદસ્તી નવાઈની લાગી. ને એય તંગ બન્યો: ‘લાટ હોત તો લેત પણ કણબી છું એટલે નઈ લઉં. તું તૂટી જઈશ તોય નઈ લઉં! ચાંપી દેવો હોય તો ચાંપી દો ટોટો. આ ઊભો.’

માનવીની એ આખીય કતાર ડોક ફેરવી રહી; કાળુ સામે-ધરતીના જાયા સામે તાકી રહી, ખુદ પેલા ફોજદાર અને સુંદરજી શેઠેય ઊંચી ડોક કરી. ને...

સિપાઈ કંઈ ગડાપાટુ કરે તે પહેલાં તો એમણે એક મહાજનને મોકલી કાળુને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને પૂછ્યું, ‘કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ?’

કાળુ શો જવાબ આપે! ને આપે તોય એના મનથી તો ખાતરી હતી કે આ લોક એના જવાબને-કણબીના દિલને નહિ સમજ શકે! સામે પડેલો આ ધાનનો ઢગલો અમારો એમ કહીશ તો ઊલટો ટોટો ચાંપી

દેશે ને વળશે કંઈ નઈ ! અરે, વળે શું નંઈ ! જો આ બધા ધાનના ધણીઓ હાથ ધરવાને બદલે ઉગામે તો આ બંદુકવાળાય નાસવા માંડે ઊભી પૂછીએ!

‘શા વિચારમાં પડી ગયો છે, ભાઈ! મને તું જવાબ તો આપ.’ સુંદરજી શેઠના શર્ષોમાં મીઠાશ નહિ, હૈયાને સુંવાળું સુંવાળું લાગે એવું કંઈક ટપકતું હતું.

ને તેથીસ્તો કાળુની પેલી આગભરી આંખોમાંથી ટપટપ કરતાં આંસુ જ ખરી પડ્યાં: ‘શું કહું શેઠ ! અતી સામે અમારા જ કમાયેલા આ ધાનના ઢગલા જોઈને અમારાં કાળજીં શું કે તાં...’

પણ ‘હશે’ કહે તે પહેલાં તો હૂસકું નીકળી પડ્યું. એ ધૂસકે ધૂસકે રડી ઊઠ્યો.

આવડા મોટા શેઠ, મહાજનો ને ફોજદાર આગળ જઈ સવાલજવાબ કરતા કાળુને જોઈ દૂર ઊભેલો નાનો બળી ઊઠ્યો... કાળુને રડતો જોઈ: ‘આવો લાગ મળ્યો’તો કે મળશે ?’ ને ધાંટો પાડી કહી નાખ્યું: “હાથ ન તો ધરવો ત્યારે હવે રોવા શું બેઠો છે?”

પણ આ શર્ષોએ સુંદરજી શેઠને જરાક ખાટા કરી મૂક્યા! અરે, પેલા ફોજદારનેય દાજ ચઢી, પણ નાનાનાં એટલાં વળી સદ્ગુલ્ય કે એને બોલતો એણે દેખ્યો ન હતો ને ત્યાં વળી સુંદરજી શેઠ બોલતા થયાં: ‘હું જાણું છું જુવાન, કે તને તારા જ ધાન માટે હાથ ધરતાં શરમ આવે છે. પણ અમનેય સદાવ્રત ખોલતાં એટલી જ શરમ આવે છે! સમસ્ત પૃથ્વીનું પાલન કરનારને અમે તે કચ્ચાં સુધી પાળવાના છીએ! આ તો મેઘરાજને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે!’ શેઠે હાસ્ય કર્યું. પણ સાવ ફિક્કું. જોરથી શાસ લેતાં ઉમેર્યું: ‘પણ શું થાય, ગાંડા! કુદરત આગળ આપણા બધાંય લાચાર છીએ જો, તું એક વાર મારી સામે જો.’

કાળુએ ઊચે જોયું.

‘તને એમ લાગતું હોય કે આ ધર્માદા છે, હાથ ધરતાં તને સંકોચ થતો હોય, તો કાલથી તું આ ઓટલા પર આવીને ઝાંનું મારી જજે ને મુખ્યાજી પાસેથી ગાદીતકિયા માગીને અહીં પાથરી દેજે. પછી તો બસ ને? પછી તને એમ નહિ થાય ને કે હું મહેત-ધર્માદા ખાઉં છું?’

કાળુને પોતાના પેલા વિચાર જાણે બાલિશ લાગવા માંડ્યા. શેઠની મોટાઈને માથે ચઢાવી એ આંખ વાટે વંદી રહ્યો. મનમાં મનમાં કહેતોય હતો: ‘શેઠ હજો તો આવા મોટા ગજના હજો!’

શેઠે વળી કહ્યું: ‘તારા જેવા બીજા હોય તો એમનેય સમજાવજે. કે’જે કે તમારું છે ને તમને આપીએ છીએ. એમાં ધર્માદા જેવું કંઈ જ નથી.’

કાળુએ ડોકું હલાવ્યું. અહેસાન માનવાના શર્ષો ન સૂઝતાં સુંદરજી શેઠને ‘જે શ્રીકૃષ્ણ’ કરીને ચાલતો થયો. લાઈનમાં જઈને ખડો થઈ ગયો. ‘અમારું છે ને અમારે લેવું છે... મારુંય આમાં હશેસ્તો. પેલા વલ્લાવાળા ક્યારડાની મારી સાળ હાથમાં ફેરવેલી ને રમાદેલી એ સાળના ચોખા, ઓળખી કાઢું-વીણી દેખાંતું કો’તો!’

સિપાઈને તો કોણ જાણે કેમ પણ કાળુ જાણે આંખનો પાટો અને તેય જાણે મરચાંનો હતો. પણ ફોજદાર જેને સલામ ભરતા હતા એવા ખુદ શેઠની જ એના પર મહેરબાની ઊતરી હતી, અરે ‘મોટામોટ’ એનાથી વાતો કરી પછી એને કરી પણ શું શકાય ? ને એ લોક કાળુ ઉપરની દાજ બીજા ઉપર ઉતારી રહ્યા. ‘પાલનહાર જોયા હોય તો! બરાબર હારમાં ઊભો રે...!’

એ દોટપાશેર ખીચડી ફાટેલા ધોતિયાની ફક્કમાં લઈને રવાના થતાં કાળુને હસવું આવ્યું: ‘આ તો બાવાનાં બેય બગડ્યાં, એના જેવો ખેલ થયો! ટેકેય ખોયો ને જીવ પણ ખોવાનો!’

કાળુની વાત ખોટી ન હતી. અત્યાર સુધી તો પાશેર-દોઢ પાશેર પણ મકાઈ કોદરા સરખું ‘નકુર’ ધાન

મળતું તું, જ્યારે આ તો કાળુના જ શહેરમાં કહીએ તો ‘એક ઓડકાર’ ખાતામાં જ આ દોઢપાશેર ખીચડી હજમ! ને વાટ જોતી ઉભેલી રાજુને કહું: ‘રાજુ, પેલા કે’નારે ખરું જ કહું છે કે ‘રામ! તારી કેવી ગતિ, કે કુણ કમાય કોની વતી!...’ આપણું તો કપાણેય કાણું છે ને આ ખોબોય કાણો નીકળ્યો.’

રાજુ ચિંડાઈ ઉઠીઃ ‘મારો ભાઈ ને ભગો કે છે એમાં જરાય ખોટું નથી.’ ને આંખો કાઢતાં કહું. ‘ખબરદાર, જો હવે આવો કશો બબડાટ કર્યો છે તો. અડધા તો આમ ગણીગણીને જ મરવા પડવા છો. તમારા દિલ સામે તો જુઓ! તમને ખબર છે ડાકશમાં ડાકશ કુણ છે જાણો છો?’

કાળુને તો રાજુની ગાળોય ગોળથી મીઠી હતી. જ્યારે આ ઠપકો હતો ને તેય મીઠો. હસતાં હસતાં વરચે જ બોલી ઉઠ્યો: ‘ડાકશમાં ડાકશ તો ભૂખ છે, પણ...’

પણ રાજુ અત્યારે રમૂજમાં ન હતી. બોલી ઉઠીઃ ‘ના ! ડાકશ ચિંતા છે. માનવીના કાળજાને ખોતરી ખાય છે!’ ને પછી તો રાજુએ એને કેટલીક સમજણ શિખવાડી, શિખામણ દીધી.

‘હા, ભાઈ, હા. હેડ હવે એ બધો લવારો નઈ કરું.’ આમ કહેતો કાળ વળી પાછો ગંભીર બન્યો. બની જવાયું. બોલ્યો: ‘પણ ભૂંડમાં ભૂંડ શું છે એ જાણો છે તું?’

‘ભૂખ, શું તે?’

‘ના ! હું ય ભૂખને ભૂંડમાં ભૂંડી કે’તો’તો. પણ એનાથી ય ભૂંડ આજ એક બીજું ભાયું....’

કાળુએ ધોતિયાની પેલી પોટલી ઉપરથી નજર ઉંચકી રાજુ સામે માંડી. આરપાર તાકતો હોય તેમ જોઈ રહેતાં પૂછ્યું: ‘તને ખબર છે? ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભૂખ તો હાડમાંસ ગાળી નાખે છે, પણ આ ભીખ તો’ કાળ જાણે બેભાનમાં એકલો એકલો લવતો હતો, ‘રાજુ! ખરું કહું છું, આપણાં ગુમાન ને આતમાનેય ઓગળાની નાખે છે, પાણી કરી દે છે! ને યાદ રાખજો’

રાજુ માટે હવે આ અસહા થઈ પડ્યું, ને મા જેમ છોકરાને ધમકાવે તેમ ધમકાવતાં બાવતું જાલી હડસેલ્યો: ‘તમે ધાનામાના ઘેર હેડો ઘેર, નકર?’ પણ આ સાથે જ એનો અવાજ ઢીલો પડી ગયો: ‘શું કામ બધાં લેગાં થઈને મારો જીવ ખાઓ છો? કહેતાં પેલાં બે છોકરાનેય હડસેલ્યાં. આના કરતાં તો હું જ મરી ગઈ હોત તો’

રાજુના કંટાળાએ કાળુને ભાનમાં આપ્યો. પછિતાતો હોય તેમ લાચાર અવાજે કહું: ‘તારા સમ ખાઈને કહું છું, રાજુ, હવેથી હું આવો કાંઈ લવારો કરું તો જેને ભગવાન પૂછે જો.’

‘તો હેડો ધાનામાના-’ ને કાળ આજ્ઞાંકિત પુત્રની જેમ આગળ થઈ ગયો. પેલાં બે છોકરાં સાથે ચાલવા લાગ્યો.

કાળુએ ન બોલવાના સોગન ખાધા હતા. બાકી એનું અંતર તો પાછાં ફરતાં ને શેરીઓમાં ભટકતાં પોતાનાં બાંધવોની હાલત જોઈને બધે જતું હતું. કપડેલતે ને દેદારે તો બેહાલ હતાં જ ને તેમાં આજ વળી પેટિયાં લીધાં હતાં...બિખારીઓનાં ટોળાં જ બરાબર ! ને...કાળુની આંખમાંથી ઉબડબ કરતાં આંસુ સરી પડ્યાં. મનમાં મનમાં કહીય રહ્યો: ‘અડધો અધાર ગયો તોય ના આવ્યો. ત્યારે હવે ખાંડણિયામાં માથું ને ધીમો કેમ રામ! આ દોઢપાશેર ખીચડી વળી શું કામ? હવે તો જીકવા જ માંડ! નથી વેઠાતાં રામ! ભૂખોય નથી વેઠાતી ને આ ભીખય! માટે જીકવા જ માંડ!’ પણ મકાનનો ઓટલો ચડતાં ખુદ કાળ જ જીકાઈ પડ્યો. પછી એ તો ગરમ વિચારોને લીધે, ભૂખનો માર્યો કે ગમે તે કારણે હોય.

(‘માનવીની ભવાઈ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અદેખાઈ-ઈર્ધ્વા, બીજાનું સારું જોઈને થતી દેખની લાગણી; છપના-છપનિયો દુષ્કાળ, (સંવત 1956નો છપનિયો દુષ્કાળ); શાળ-શાલિ, ડાંગર, કમોદ; કંગાળ-દરિદ્ર, ગરીબ; હાર-કતાર

તળપદા શબ્દો

લાટ-મોટા સાહેબ, સત્તાધીશ; આણેલા-લાવેલા; સોગન-સોગંદ, કસમ; આભલું-આકાશ, વાદળ; આલવું-આપવું મલક-દેશ, મુલક; ધરમ-ધર્મ; હેડો હેડો-ચાલો ચાલો; પાશેર-પા; પરથમી-પૃથ્વી; ફડક-પહેરેલા કપડાનો જૂલતો છેડો; પલ્લો-પ્રલય, વિનાશ; વાહે-લીધે; નઈં-નહીં; વિક્ર-વિકાર; પેટિયું-રોજ, પેટના માટે મજૂરી કરનારું; ભૂં-ખરાબ; લાગ-તક, મોકો; લવારો-બબડાટ; કુણા-કોણા; દિલ-શરીર, તન; નકુર-નક્કર

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ધરતી×આકાશ; સવાલ×જવાબ; સુંવાળું×બરછટ, ખરબચું; દરિદ્ર×અમીર; સહાં×અસહાં; સદ્ગુર્ભાગ્ય×દુર્ભાગ્ય

રૂઢિપ્રયોગો

ચાલતા થવું-મૃત્યુ પામવું; પગ જડાઈ જવા-સ્તબ્ધ થઈ જવું, સ્થિર થઈ જવું; આંખો બીની થવી-લાગણીશીલ થઈ જવું; દાજ ચઢવી-ગુરુસો આવવો

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મરણ પાછળ રોવું, કૂટવું અથવા લોકિક-કાળા; સગાસંબંધીમાં જન્મ તેમજ મરણ વગેરેથી પાળવામાં આવતું અલગપણું-સૂતક; મરણ પાછળ કિયા કરાવવી, શ્રાદ્ધ કરવું-સરાવવું; અનાજ ભરવાનો ઓરડો, વખાર, ભંડાર-કોઈાર; પૃથ્વી અને આકાશની જ્યાં સંધિ દેખાતી હોય છે તે રેખા-ક્ષિતિજ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ? આ વાક્ય કોણ કોને ઉદ્દેશીને કહે છે ?	(A) શેઠ કાળુને કહે છે.	(B) સિપાઈ કાળુને કહે છે.
(C) રાજુ કાળુને કહે છે.	(D) કાળુ રાજુને કહે છે.	
(2) કાળુ માને છે કે જગતમાં સૌથી ખરાબ બાબત....	(A) કીર્તિની ભૂખ છે.	(B) માનવીની જરૂરિયાત છે.
(C) માનવીની ઈર્ઝા છે.	(D) સ્વમાન ગુમાવી ભીખ માટે હાથ લંબાવવો તે છે.	

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

- (1) દુષ્કાળના વખતમાં લોકોને કોણે મદદ કરી ?
- (2) કાળુ અને રાજુ ભૂંડામાં ભૂંડી બાબત કોને કહે છે?
- (3) સદાત્રતમાં અનાજ લેવા કોણ - કોણ ઊભા હતા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) અંતે કાળું અનાજ માટેની મદદ લેવા શા માટે તૈયાર થાય છે ?
- (2) ‘બાવાનાં બેય બગડ્યાં’ એમ કાળું શા માટે કહે છે ?
- (3) સુંદરજી શેઠ વિશે પાંચ વાક્યો લખો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

- (1) આ વાર્તાને આધારે કાળુનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) આ વાર્તાને આધારે દુકાળની ભયાનકતા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (3) રાજુની મનોવ્યથા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ઓછા શબ્દોમાં આબેહૂબ અને અસરકારક વર્ણન આ કૃતિનું ધ્યાનાકર્ષક પાસું છે જે નીચેનાં વાક્યોથી સમજશે.
 - ભૂખે ટેકને ઢોકરે ચઠાવી હવે ખાંડણિયામાં માથું તો ધીમો કેમ રામ ?
 - ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે.
- લેખકે વર્ણનને અસરકારક બનાવવા આલવું, અમ્મરિયા, મા’રાજ, હેડવું.. જેવા તળપદા શબ્દો; દાજ ઉતારવી, ઊભી પુંછદીએ ભાગવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો અને બાવાના બેય બગડવા, દેખવું નહિ ને દાજવું નહિ જેવી કહેવતો પાસે સરસ કામ કઢાવ્યું છે.
- વરસાદ વરસાવતા અખાદ માસમાં વાદળો નહિ હોવાથી આકરો તાપ લાગતો હતો. - દુઝાળની આ સ્થિતિ આમ જ વર્ણવાય તો વર્ણન સાવ સામાન્ય બની રહે પરંતુ આ જ વાત લેખકે અહીં કેવી સરસ રીતે રજૂ કરી છે તે જુઓ.
 - વૈશાખ જેઠના તડકાય અખાદિયા તાપ આગળ તરણા તોલે હતા.
- ‘દુઝાળમાં ભૂખે મરતા ખેડૂતને થોડું અનાજ આપવું પડે!’ તેની રજૂઆત જુઓ.... (અનાજ આપવું) ‘આ તો મેઘરાજને પાણી પો’ચાડવા જેવી વાત છે.’ વર્ણનની આ કલા માણસતા શીખો.
- કાળું, રાજુ, સિપાઈ અને શેઠ જેવાં વિવિધ પાત્રો દ્વારા થયેલ વિવિધ પ્રકારનો ભાષાનો ઉપયોગ પડા ધ્યાને લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

જગતનો તાત જે અનાજ પકવીને સૌને જિવાડે છે તે જ ખેડૂતને પોતે પકવેલું અનાજ ભીખમાં માગવા ઊભા રહેવું પડે તે હદ્યક્રાવક સ્થિતિનો ચિતાર વિદ્યાર્થીઓને આપવો.

પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન સાધવા મથતા કાળુના મનઃસંધર્ષને સ્પષ્ટ કરવો. વિકટ પરિસ્થિતિમાં સંપ, સહકાર અને સમજથી કામ લેવું જોઈએ તે મહાજનના પાત્ર દ્વારા લેખકે વ્યક્ત કર્યું છે તેની ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.

‘માનવીની ભવાઈ’ કૃતિ વાંચવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપવી.

રાવજી પટેલ

(જન્મ: 15-11-1939, મૃત્યુ: 10-08-1968)

રાવજી છોટાલાલ પટેલનો જન્મ એડા જિલ્લાના ડાકોર પાસે વલ્લવપુરાના ખેડૂત પરિવારમાં થયો હતો. તેમનો એકમાત્ર કાચસંગ્રહ ‘અંગત’ છે. તેમનાં ઉર્મિકાયો, ગીતો અને દીર્ଘકાયોમાં અનેક રંગદર્શી ભાવછટાઓનું ચોટદાર ચિત્રણ થયું છે. 29 વર્ષની યુવાન વયે ટી.બી. ના કારણે તેમનું અકાળે અવસાન થયું હતું. તેમણે ‘અશ્રુધર’ અને ‘જંગી’ એમ બે નોંધપાત્ર નવલકથાઓ આપી છે. ‘વૃત્તિ અને વાર્તા’ એમનો વાર્તાસંગ્રહ છે.

કૃષિ કવિ તરીકેની રાવજી પટેલની પ્રતિભાને દદ બનાવતી આ તેમની જાણીની રચના છે. કટાવ અને મનહર જેવા મિશ્ર છંદમાં અને બોલચાલની લઢણમાં રચાયેલી આ રચનામાં ખેડૂતની એક વેદનાશીલ બપોરનું આલેખન છે. સારસી એ પ્રિયતમા કે પત્નીનું પ્રતીક છે તો સાથે સાથે એ જીવનનું પણ પ્રતીક બને છે. કાચમાં વપરાયેલા બધા જ શબ્દો ખેડૂતજીવન સાથે જોડાયેલા છે. કાચનાયકના મનમાં એક એવી વેદના છે જેના કારણે એને આસપાસના કોઈ કાર્યમાં કે વસ્તુમાં રસ નથી રહ્યો. ટી.બી.ના રોગને કારણે મૃત્યુને નજીક આવતું જોવાના કારણે પણ આ ભાવ વ્યક્ત થયો હોય. ધાશ, રોટલો, તમાકુ, તાપણી, મહુડો આ બધું જ રસથી છલકાતું જગત છે જેમાં કાચનાયકને હવે કોઈ રસ નથી રહ્યો. બપોર જીવનના મધ્યાહ્નનું જ પ્રતીક છે. વસ્તુ જગતના આવા નિરૂપણથી કવિએ કાચને વધારે આસ્વાદ બનાવ્યું છે.

મારા ખેતરને શેઢેથી
લ્યા, ઊરી ગઈ સારસી !

મા,
ફોચકીમાં ધાશ પાછી રેડી દે.
રોટલાને બાંધી દે.
આ ચલમની તમાકુમાં કસ નથી;
ઠારી દે આ તાપણીમાં
ભારવેલો અગની.
મને મહુડીની છાંય તળે
પડી રહેવા દે.
ભલે આખું આખ રેલી જાય.
ગળા સમું ઘાસ ઊરી જાય.
અલે એઈ,
બળદને હળે હવે જોતરીશ નઈ....
મારા ખેતરને શેઢેથી -

(‘અંગત’ માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

શેઢો બે ખેતર વચ્ચેની હદનો થોડો ખુલ્લો મૂકેલો પછો; લ્યા એલા, અલ્યા (એક તુંકારાભર્યું પુરુષવાચક સંબોધન)

તળપદા શબ્દો

દોચકી દોણી, માટીનું વાસણ ભારવેલો ચૂલ્હામાં અનિન ઉપર રાખવાળી તેને સળગતો રાખવો લ્યા એલા, અલ્યા અગની અનિન સમું સમાન તળે નીચે નંદી નહીં છાંય છાંયડો

સ્વાધ્યાય

- નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :
 - (1) જેતરના શેઢે શું બન્યું હતું ?

(A) બળદ થાકીને બેસી ગયા હતા.	(B) સારસી ઊડી ગઈ હતી.
(C) વરસાદ તૂટી પડ્યો હતો.	(D) ગળા સમું ઘાસ ઊગી ગયું હતું.
 - (2) કવિ કયા વૃક્ષ નીચે બેઠા હતા ?

(A) બાવળ	(B) બોરડી
(C) આંબો	(D) મહુડી
- એક - ઓક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.
 - (1) દોચકીમાં છાશ પાછી રેડવાનું કવિ કોને કહે છે ?
 - (2) કવિ ભારવેલો અનિન ઠારી દેવાનું કેમ કહે છે ?
- નીચેના પ્રશ્નો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.
 - (1) કવિ ક્યાં સુધી મહુડીની છાંય તળે પડી રહેવા માગે છે ?
- નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.
 - (1) સારસીના ઊડી જવાથી કવિ ઉપર થયેલી અસર તમારા શબ્દોમાં લખો.
 - (2) ગ્રામજીવનમાં ખેતર-વાડીનું બપોર વેળાનું ચિત્રાત્મક વર્ણન કરો. -

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- તમારી કલ્યનાના ખેતરનું શબ્દચિત્ર આલેખો યા રંગ-રેખાથી ચિત્ર દોરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ગદની છાંટવાળા આ કાવ્યમાં ‘મા’ અને ‘અલે એઈ’ નું સંબોધન કાવ્યને ગતિ આપે છે. અહીં સંબોધન છે પણ સંવાદ નથી, જે બાબત કવિની એકલતાનું માર્મિક સૂચન કરે છે.
- ‘રેડી દે’, ‘બાંધી દે’, ‘રહેવા દે’, ‘જોતરીશ નહિ’ - જેવા આજ્ઞાર્થ રૂપોથી કવિ ‘મનની સ્થિતિની’ ગુંથણી કરે છે. - આ રૂપો કાવ્યની વિશેષતા બન્યાં છે.
- કવિએ અહીં વાપરેલ શેઢો, દોચકી, છાશ ને રોટલા, ચલમ, તાપણી, મહુડીની છાંય - ગ્રામ પરિવેશને, ગામના ખેતરને કેવું તાદૃશ્ય કરી દે છે તે જુઓ.

શિક્ષકની ભૂમિકા

રાવજી પટેલ ગ્રામજીવનના સ્વાનુભવથી ભર્યા ભર્યા કવિ છે. ગ્રામ પરિવેશ તેમની કવિતામાં ઊડીને આંખે વળગે તે રીતે આલેખાય છે તે જણાવવું.

પોતાના ખેતરના શેઢે વસતી સારસી ઊડી જતાં વ્યગ બનેલા કવિને કશું ગમતું નથી. બપોરનું ભાથું, હળ, બળદ, ખેતી બધું નીરસ લાગે છે.

પક્ષીપ્રેમની સાથે પ્રિયપાત્ર માટેનો વિરહિત લગાવ પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપે રજૂ થયો છે તેની પણ સમજ આપવી.

આત્માર્પિત અપૂર્વજી
(જન્મ: 04-01-1977)

આત્માર્પિત અપૂર્વજીનો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. યુવાવયથી જ તેઓ આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ્યા હતા. તેમણે ધરમપુરના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ મિશનના સંસ્થાપક પૂજય ગુરુદેવશ્રી રાકેશભાઈનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે. પોતાનું જીવન તેમણે સેવા અને સાધનાને સમર્પિત કર્યું છે. તેઓ શાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસી છે. વળી, ઉત્તમ વક્તા છે. દેશ-વિદેશમાં તેમણે અનેક શિબિરોનું સંચાલન કર્યું છે. તેઓ 'સદગુરુ એકોજ' માસિકના તંત્રી છે.

આ ચચિત્રનિબંધમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં જીવન અને દર્શનની જાંખી કરાવવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ અર્વાચીન યુગના મહાન આધ્યાત્મિક સંત હતા. ટૂંકા આયુષ્માં તેઓ એક યુગમર્વર્તક તરીકેનું જીવન જીવી ગયા. તેમનાં ઉચ્ચ જીવન અને નિર્મળ અધ્યાત્મજ્ઞાનથી ગાંધીજી અતિ પ્રભાવિત હતા. શ્રીમદ્માં બાળપણથી જ અસાધારણ સ્મરણશક્તિ હતી. બાળપણથી જ એમનામાં કરુણા, જીવદ્યા, પરોપકારવૃત્તિ, નિર્મળતા, નિખાલસતા, તટરસ્થતા, શુચિતા જેવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ જોવા મળે છે. તેમનામાં ઊંચી કવિત્વશક્તિ પણ હતી. સાત વર્ષની બાળવયે જ્ઞાતિસમરણ એટલે કે તેમને પોતાના સંકડો પૂર્વભવોનું ભાન જાગ્યું હતું. ૧૮ વર્ષની ઉત્તરે તેમને શતાવધાની શક્તિ સિદ્ધ થયેલી હતી. આ સિદ્ધિ બદલ તેમને 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'નું બિરુદ્ધ પ્રદાન થયેલું. એમનું પોતાનું જીવન જ એક આદર્શ અધ્યાત્મગ્રંથ જેવું પાવિત્ર અને પ્રેરક હતું.

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી પણ જેમને પોતાના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક માનતા હતા એવી એક વિરલ વિભૂતિની આ વાત છે. તે સમયના ખેડા જિલ્લા અને અત્યારના આણાંદ જિલ્લાના કાવિઠા ગામમાં એક મોટા આધ્યાત્મિક સંતનો ઉતારો. સંતનાં દર્શન કરવા અને તેમનો સત્સંગ સાંભળવા અનેક જિજ્ઞાસુઓ આવે. એક દિવસ કાવિઠા ગામની નિશાળનાં બાળકો આવ્યાં. સંત અને બાળકો વચ્ચે સંવાદ થયો.

સંતે પૂછ્યું : છોકરાઓ, હું પૂછ્યું તેનો જવાબ આપશો ?

છોકરાઓએ કહ્યું : હા જી.

સંતે કહ્યું : તમારા એક હાથમાં છાશ ભરેલો લોટો હોય અને બીજા હાથમાં ધી ભરેલો લોટો હોય, તમને માર્ગ જતાં કોઈનો ધક્કો વાગે તો કયા લોટાને વધારે જાળવશો ?

છોકરાઓએ જવાબ આપ્યો : ધીનો લોટો વધારે સાચવીશું.

સંતે કહ્યું : કેમ ?

છોકરાઓએ કહ્યું : છાશ ટળી જાય તો ફરી ધણાય ફેરા કોઈ ભરી આપે પણ ધીનો લોટો કોઈ ભરી આપે નહીં.

સંત બોલ્યા : છાશના જેવો આ દેહ છે તેને આ જીવ સાચવે છે અને ધીની માફક આત્મા છે તેને જતો કરે છે. અવળી સમજણવાળો આ જીવ છે.

દેહ છાશ જેવો સામાન્ય છે. આત્મા ધી જેવો મૂલ્યવાન છે. છાશ જેવો દેહ ઢોળાઈ જાય, નાચ થઈ જાય તો મોટું નુકસાન નથી. મતલબ કે દેહ નહીં આત્મા મૂલ્યવાન છે. નાનાં બાળકોને વાતવાતમાં પણ શીરાની જેમ ગળે ઉત્તરી જાય એવો જીવનબોધ આપનાર આ સંત હતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવન એટલે એક આધ્યાત્મિક પ્રયોગવીરનું જીવન !

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ વિ.સ. 1924ની કાર્તિક પૂનમે એટલે કે દેવદિવાળીના દિવસે તા. 9-11-1867 ના રોજ વવાણિયા ગામે થયો હતો. પિતાનું નામ રવજભાઈ અને માતાનું નામ દેવભાઈ. જન્મસમયે તેમનું નામ લક્ષ્મીનંદન પાડવામાં જીવન !

આવેલું. ચાર વર્ષની વયે રાયચંદ નામ રાખવામાં આવ્યું. રાયચંદના દાદા પંચાણભાઈ કૃષ્ણભક્ત હતા. રાયચંદે તેમની પાસેથી કૃષ્ણકીર્તિના, ભક્તિપદો, અવતારકથાઓ વગેરેનું શ્રવણ કર્યું હતું. બાળવયે રાયચંદને પિતૃપક્ષ તરફથી વૈજ્ઞાવ ધર્મના સંસ્કાર અને માતૃપક્ષ તરફથી જૈન ધર્મના સંસ્કાર મળ્યા. આગળ જતાં તેમની નિષા જૈન ધર્મમાં સ્થિર થયેલી. ગામમાં આવતા રામદાસજી નામના સાધુ પાસે બાળવયે કંઠી પણ બંધાવેલી. એક દિવસ કંઠી તૂટી જતાં ફરીથી તે બંધાવી નહતી.

બાળપણથી જ રાયચંદનું વ્યક્તિત્વ નોખું અને નિરાળું હતું. તેમની બુદ્ધિ સતેજ હતી. સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી. નવું નવું વાંચવાની, સાંભળવાની, શીખવા-શીખવવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. વાંચે, ભણે, ભણાવે તે બધું આપોઆપ યાદ રહી જતું. શાળાનું સાત ચોપડીનું શિક્ષણ બે જ વર્ષમાં પૂરું કરી દીધેલું. આઠમા વર્ષે કાવ્યરચનાઓ કરવાનો પ્રારંભ કરેલો. તેઓ શીદ્રકવિ હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે એમણે અંદાજે પાંચ હજાર કરીઓ રચેલી. નવ વર્ષની વયે રામાયણ અને મહાભારતને કાવ્યરૂપે આલેખવાનું શરૂ કરેલું. તેમને સ્વચ્છ વણો પહેરવાં ગમતાં. બાળપણમાં રમતિયાળ અને આનંદી હતા. તેર વર્ષની વયે રાજકોટમાં અંગેજનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો. તે સમયે રાયચંદ પિતા સાથે દુકાને પણ બેસતા. એમના અક્ષર સુંદર અને મરોડાર હતા.

નાની ઉંમરે શ્રીમદ્દને જાતિસ્મરણજ્ઞાન જન્મેલું. ઘટના એવી બની કે તેઓ સાત વર્ષના હતા ત્યારે વવાણિયા ગામમાં, તેઓના પરિચિત અમીચંદભાઈને સર્પદંશ થયો ને તેઓ ગુજરી ગયા. બાળ શ્રીમદ્દ દાદાજીને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ગુજરી જવું એટલે શું?’ શરૂઆતમાં તો દાદાજીએ ઉત્તર ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજચંદ્રે પીછો ન છોડ્યો ત્યારે કહ્યું કે ‘ગુજરી જવું એટલે શરીરમાંથી જીવ નીકળી જવો. હવે અમીચંદકાકા હાલીચાલી કે બોલી શકશે નહીં, ખાવું-પીવું કશું કરી શકશે નહીં; તેમના શરીરને તળાવ પાસેના મસાણમાં બાળી આવશે.’ નાના રાજચંદ્ર તળાવે ગયા. ત્યાં જાડ ઉપર ચીડીને ભડ્ભડ બળતી ચિતાને જોઈ. આ ઘટના નિહાળ્યા બાદ એમના ચિતમાં તીવ્ર મનોમંથન જન્મ્યું હતું. તેઓ ગહન ચિંતનમાં ઢૂબી ગયા હતા. જાતિસ્મરણ જાગ્યું હતું. પોતાના સેંકડો પૂર્વભવોનું તેમને સ્મરણ થયું હતું.

બાળપણમાં એક વખત દેવમાએ તેમને શાક સમારવા આપ્યું. શાક સુધારતી વખતે લીલાં શાકભાજમાં રહેલા જીવો પ્રત્યે દ્યાથી શ્રીમદ્દની આંખો ભરાઈ આવેલી. આ ઘટના એમનામાં બાળપણથી જ જીવદ્યા અને કરુણા જેવા સંસ્કાર દર્શાવે છે.

શ્રીમદ્દ પ્રથમથી જ પ્રભાવશાળી બાળક હતા. હુદય ઝજુ અને નિર્મળ હતું. હુદયની નિખાલસતા અને જ્ઞાનની પારદર્શિતાને લઈને તેઓ ભવિષ્યમાં બનનારા પ્રસંગો જાણી શકતા. સામાના મનમાં શું ચાલે છે તે પણ જાણી શકતા. એક વખત કચ્છમાંથી બે મહાનુભાવો સાંઠણી ઉપર સવાર થઈને શ્રીમદ્દને મળવા આવતા હતા. બાળ શ્રીમદ્દને ખબર પડી. મહાનુભાવો જે રસ્તેથી આવતા હતા તે રસ્તે તેઓ સામે ચાલીને મળવા ગયા. બંનેને તેમણે પહેલાં ક્યારેય જોયેલા નહીં. તેમ છતાં બેઉને ‘કેમ હેમરાજભાઈ, કેમ માલસીભાઈ!’ એમ નામ દઈને બોલાવેલા! સાયલાથી બીજમંત્ર લઈને આવનાર શ્રી સૌભાગ્યભાઈના બિસ્સામાં જે કાગળ હતો તેમાં શું લખેલું હતું તેની વિગત તેમણે વગર વાંચ્યે જાણી લીધી હતી.

શ્રીમદ્દ એક વાર શ્રી ધારસીભાઈ સાથે રાજકોટ આવ્યા હતા. રાજકોટ શ્રીમદ્દનું મોસાળ. ત્યાં એમના બે મામા રહે. મામાએ પૂછ્યું, ‘તમે કોની સાથે આવ્યા છો?’ શ્રીમદે કહ્યું, ‘ધારસીભાઈ સાથે.’ મામાઓ અને ધારસીભાઈ વચ્ચે રાજસંબંધી ખટપટનું વેર. બંને મામાએ ધારસીભાઈને ઠેકાણે પાડી દેવાનો કારસો ઘડેલો. એમની વાતચીત ઉપરથી રાજચંદ્રને ગંધ આવી ગયેલી. તેઓ ધારસીભાઈને ઘરે ગયેલા. કારસાની જાણ કરી ધારસીભાઈને અગાઉથી ચેતવી દીધેલા. શ્રીમદ્દ પહેલેથી જ પરહિત અને પરોપકારની ભાવનાવાળા હતા.

વાંચન અને અધ્યયનની જેમ તેમની લેખનશક્તિ પણ ઘણી નાની ઉંમરથી ખીલી ઉઠી હતી. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત સામયિકમાં તેમના લેખ પ્રસિદ્ધ થવા લાગેલા. તેર-ચૌદ વર્ષની ઉંમરે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો. સોણ-સત્તર વર્ષની ઉંમરે ‘શ્વીનીતિબોધક વિભાગ 1લો’ પુસ્તક લખેલું. આમાં તેમણે શ્વીઓ શિક્ષિત થાય, તેમને માટે સારા ગ્રંથો લખાય, બાળલગ્નો, કજોડાં વગેરે કુરિવાજો બંધ થાય એ વિશે લખ્યું છે. આ જ સમયમાં ‘મોક્ષમાળા’ અને ‘પુષ્પમાળા’ ગ્રંથોની રચના કરેલી. ‘મોક્ષમાળા’ ત્રણ દિવસના ટૂંકા ગાળામાં લખાયેલો ચિંતનગ્રંથ છે. ‘પુષ્પમાળા’માં સૂત્રાત્મક શૈલીમાં 108 બોધવચનો લખાયેલાં છે. નીતિબોધ અને ધર્મચિરણનાં પ્રેરક વચનો છે. નિદ્યાદમાં એકી બેઠકે માત્ર

દોડ જ કલાકમાં શ્રીમદે રચેલો ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’ નામનો એકસો બેતાળીસ ગાથાનો પદ્યમય ગ્રંથ તેમનો સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનિંગ્રંથ છે.

વઠવાણ કેમ્પમાં તેમણે ઈ.સ. 1900માં પરમશુત પ્રભાવક મંડળની સ્થાપના કરેલી. આ સંસ્થાએ ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય વિવિધ ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. ગુજરાતમાં તેમના નામ સાથે જોડાયેલી અનેક સંસ્થાઓ અગાસ, કોબા, અમદાવાદ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સાયલા, રાજકોટ, મોરબી, ખંભાત, ઈડર, સીમરડા, કાવિઠા, ધરમપુરમાં કાર્યરત છે.

શ્રીમદ્ શતાવધાની શક્તિ ધરાવતા હતા. શતાવધાનશક્તિ એટલે એકસાથે સો વસ્તુઓ, ભૂલ વિના, કમમાં યાદ રાખવાની શક્તિ. ઓગણીસ વર્ષની ઉમરે તો એ સિદ્ધિ એમને સહજ બની ગયેલી. મુંબઈમાં વિશાળ સમુદ્દાયની વચ્ચે તેમણે શતાવધાનના પ્રયોગ કરી સૌને મુજબ કરી દીધેલા. આ સિદ્ધિ બદલ તેમને સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયેલો અને ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ નું બિરુદ્ધ પ્રદાન કરાયેલું. ભારતનાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં અનેક અખબારોએ એની નોંધ લીધેલી. પછીથી અવધાનપ્રયોગનો પણ તૃણવત્ ત્યાગ કરેલો. શ્રીમદ્દને તેમની 23 વર્ષની ઉમરે આત્મસાક્ષાત્કાર થયેલો. સમય મળ્યે તેઓ મુંબઈ છોડી નિવૃત્તિ માટે એકાંત સ્થળોમાં, વનોમાં કે પહાડોમાં એકલા ચાચ્યા જતા.

જબકબાઈ સાથે તેમનું લગ્ન થયેલું. ગૃહસ્થજીવનમાં તેમને બે પુત્રો અને બે પુત્રી હતાં. મુંબઈમાં રેવાશંકર જગજીવનદાસની પેઢીમાં તેઓ ભાગીદારીથી વેપારધંધામાં જોડાયેલા. આગળ જતાં સુરતના ઝવેરી નગીનદાસ પણ આ પેઢીમાં જોડાયા. મોતીનો ધંધો એટલો મોટો ને બહોળો બન્યો કે રંગુનમાં પણ ઝવેરાતની પેઢી ખોલી હતી. મોતીના ધીકતા ધંધા વચ્ચે પણ તેમનું મન નિર્મોહી, નિઃસ્પૂહ અને અનાસકત હતું. ધરવ્યવહાર અને વેપારધંધાનાં કામોની વચ્ચે પણ તેમની વૈરાગ્યદશામાં કોઈ ફરક પડતો નહીં.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત મુંબઈમાં થઈ હતી. ડો. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા શ્રીમદ્દના કાકા સસરા થતા હતા. ડો. મહેતાએ ગાંધીજીને શ્રીમદ્દનો જ્ઞાની અને શતાવધાની તરીકે પરિચય આપ્યો. ગાંધીજી પોતે બેરિસ્ટર, વળી પાછા વિલાયતથી પાછા ફરેલા! એમણે શ્રીમદ્દને ચકાસી જોવા માટે જુદી જુદી ભાષાના કેટલાક શંદો લખી કાઢ્યા. એ શંદો શ્રીમદ્દને વાંચી સંભળાવ્યા. આ પછી શ્રીમદે સહજ રીતે એક પછી એક બધા શંદો ગાંધીજીએ જે કમમાં લખ્યા હતા તે કમમાં કહી સંભળાવ્યા! ગાંધીજી ચકિત થઈ ગયેલા. શ્રીમદ્દની સ્મરણશક્તિ, બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, શુદ્ધ ચારિત્ર જોઈને ગાંધીજી તેમના અનુરાગી બન્યા. તેઓ અધ્યાત્મ અને ધર્મ સંબંધી મૂંજુવણો રજૂ કરતા. પ્રશ્નો પણ પૂછતા. શ્રીમદ્ પાસેથી તેમને યોગ્ય સમાધાન અને માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થતું. મુલાકાતો વખતે ગાંધીજી શ્રીમદ્દની રહેણીકરણીનું પણ અવલોકન કરતા. ગાંધીજીમાં સત્ય, અહિસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અભય વગેરે ગુણો વિકાસ પામ્યા અને દઢ થયા તેની મૂળ પ્રેરણા તેમને શ્રીમદ્માંથી મળેલી.

શ્રીમદ્દની અઠળક આંતરિક ગુણસંપત્તિને લઈને ગાંધીજી તેમના પ્રત્યે કાયમ ખેંચાયેલા રહ્યા હતા. શ્રીમદ્ વિષે તેમણે લખ્યું છે, ‘મેં ઘણાનાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે.’ ગાંધીજીએ શ્રીમદ્દના ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’નું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પણ કરેલું. શ્રીમદ્દનું ‘અપૂર્વ અવસર એવો કાયારે આવશે?’ એ પદ ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’માં સ્થાન પામેલું છે. આમ, ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ ઊંડો હતો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીનો અંતરંગ સંબંધ એ માત્ર તેમનાં જીવનનું જ નહિ, માત્ર ગુજરાતનું જ નહિ પરંતુ ભારતના સાંસ્કારિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક ઈતિહાસનું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે.

જીવનના તમામ વ્યવહારોની વચ્ચે પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એ સર્વ પ્રત્યે ઉદાસીન અને તટસ્થ રહેતા. કશાનું વળગણ નહીં. રાગ પણ નહીં અને દ્રેષ્ટ પણ નહીં. દેહ છતાં વિદેહી દશા. ઉત્તરોત્તર આ દશા વધારે નિર્ણાયક બનતી ગયેલી. દેહ એમને મન ધર્મસાધનાનું સાધન માત્ર હતો. એમ કરતાં એક સમયે તેમનું વજન સત્તાવન રતલ જેટલું થઈ ગયું હતું. સંગ્રહણીનો વ્યાધિ પણ લાગુ પડેલો. હવાફેર માટે કેટલાંક સ્થળોએ ગયેલા. છેવટે રાજકોટમાં મુકામ કરેલો. ઈ.સ. તા. 9-4-1901ના રોજ રાજકોટમાં તેમણે આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિપૂર્વક શરીરનો ત્યાગ કર્યો. દેહવિલય સમયની તેમના દેહની કાન્તિ શાન્ત અને અનુપમ હતી. 33 વર્ષના ટૂંક જીવનકાળમાં તેઓ એક યુગપ્રવર્તક ભારતીય જૈન સંત તરીકેનું જીવન જીવી ગયા.

શબ્દ-સમજૂતી
શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

જિશાસા-જાણવાની ઈચ્છા; અનુશ્શા-પરવાનગી; મનોમંથન-મનમાં ચાલતું મંથન; આધ્યાત્મિક-આત્મા કે આત્મતાવ સંબંધી; કારસો-યુક્તિ, હિકમત/મનસૂભો; પારદર્શિતા-વસ્તુ કે બનાવને સમગ્ર રીતે જોવાની શક્તિ ; અનાસક્ત-આસક્ત નહિ એવું; શતાવધાની-એકિસાથે સો વાતો પર ધ્યાન આપનાર કે સાંભળીને યાદ રાખનાર; યુગપ્રવર્તક-યુગ પ્રવર્તાવનાર, યુગ બદલનાર; રતલ-લગભગ 490 ગ્રામ; સંગ્રહણી- સંધરણીનો, જાડાનો રોગ; મસાણ-સ્મરણ; ચિંતન-મનન; પવન-સમીર; નિત્ય-કાયમી

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સતેજ×નિસ્તેજ; અપકાર×ઉપકાર; નિવૃત્ત×પ્રવૃત્ત

રૂઢિપ્રયોગ

ચક્કિત થઈ જવું-આશ્ર્ય પામવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મામાનું ઘર-મોસાળ; એકસાથે સો વસ્તુઓ યાદ રાખવાની શક્તિ- શતાવધાની શક્તિ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(√)ની નિશાની કરો :

(1) મહાત્મા ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક કોણ હતા ?	(B) વિનોબા ભાવે	
(A) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	(C) લોકમાન્ય ટિળક	(D) ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે
(2) મનુષ્યદેહ શાના જેવો છે ?	(A) ધાશ	(B) દૂધ
	(C) ધી	(D) દહી
(3) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે લખેલો તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર ચિંતનગ્રંથ ક્યો છે ?	(A) પુષ્પમાળા	(B) મોક્ષમાળા
	(C) ભાવમાળા	(D) રાજમાળા
2. એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.
- (1) શતાવધાની શક્તિ એટલે શું ?
 - (2) મનુષ્ય આત્મા શાના જેવો છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી એમ શા પરથી કહેશો ?
- (2) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવદ્યા અને કરુણા ક્યા પ્રસંગમાંથી પ્રગટ થાય છે ?
- (3) ક્યા પ્રસંગથી ગાંધીજી આશ્ર્યચક્તિ થઈ ગયા ?
- (4) ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ સમજાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- રોજ સવારે મિત્રો કે પરિવારના સભ્યો સાથે યોગાસનો અને પ્રાણાયામ કરવાની ટેવ કેળવવી.
- યોગનાં વિવિધ આસનો અને તે દ્વારા થતા ફાયદા વિશેની માહિતી એકત્ર કરી વર્ગખંડમાં તેની રજૂઆત કરવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘નવું નવું વાંચવાની, સાંભળવાની, શીખવા-શીખવવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. વાંચે, ભાષે, ભણાવે તે બધું આપોઆપ યાદ રહી જતું.’

અહીં પહેલા વાક્યમાં વાંચવું, સાંભળવું અને શીખવું એ ત્રણ કિયાઓ એકસાથે મૂકીને લેખકે ટૂંકમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો પરિચય આપી દીધો છે. એ જ રીતે બીજા વાક્યમાં પણ વાંચવું, ભાષવું, ભણાવવું આ ત્રણ કિયાઓથી એમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા બતાવી દીધી છે. એકસાથે વપરાતાં આ કિયાપદો પણ વ્યક્તિચિત્ર કેવું અસરકારક રીતે ઉપસાવી દે છે તે જુઓ!

શિક્ષકની ભૂમિકા

સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાની તીવ્ર સંકલ્પશક્તિ, દૃઢ મનોબળ અને સતત પ્રયાસથી પોતાના શ્રેષ્ઠ સ્થાને પહોંચી શકે છે, મારાસમાંથી મહાત્મા બની શકે છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. ગાંધીજીનું ઉદાહરણ આપી શકાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ એ સાધનાનું પરિણામ છે અને તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી શતાવધાની શક્તિ સૌ કોઈ માટે સહજ નથી. સ્વાર્થ નહિ પણ પરમાર્થ, પોતાના માટે નહિ પણ લોકહિતાર્થે જીવનાર સાધુ, સંતો, ભક્તો, સાધકોએ આ દેશને ઊજળો બનાવ્યો છે તે વિશે અન્ય ઉદાહરણો સહિત વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. યોગનું મહત્વ સમજાવી યોગ્ય જીવનશૈલી તરફ વળે તેવા પ્રયત્નો કરવા.

